

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ
ВИКЛАДАННЯ**

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК РАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В
УКРАЇНІ У 1920-1980-РР.У КОНТЕКСТІ РЕТРОСПЕКТИВИ
ШКІЛЬНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В 11 КЛАСІ**

**Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»**

Виконала: студентка 4 курсу 07-441 групи
Спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)
Освітньо-професійної програми «Середня
освіта (Історія)»
Денисюк Катерина Володимирівна

Керівник к.і.н., доцент Цибуленко Г.В.

Рецензент к.і.н., доцент Герінбург О.В.

Херсон – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Становлення радянської культури в Україні (1920-1930-ті роки)	6
1.1 Український культурний ренесанс 1920-х років	6
1.2 Зміни в культурній політиці 1930-х років: культура в епоху «великого терору»...	17
РОЗДІЛ 2. Українська культура часів Другої світової війни...	25
2.1 Діяльність української інтелігенції в тилу	25
2.2 Втрати і здобутки розвитку культури в умовах окупації.....	29
РОЗДІЛ 3. Післявоєнний розвиток культури (1945 – 1980-ті роки).....	32
3.1 Відновлення переслідувань та ідеологічного тиску	32
3.2 «Відлига»: рух українських інтелектуалів-шістдесятників...	37
3.3 Розвиток культури в умовах «неосталінізму».....	44
3.4 «Перебудова» та її вплив на трансформаційні процеси розвитку культури...	51
РОЗДІЛ 4. Зв'язок теми із шкільним курсом історії	55
4.1 Місце теми культури в шкільному курсі історії України 11 класу	55
4.2 Розробка уроку з теми: «Дисидентський рух 60-х років».....	58
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	68
ДОДАТКИ.....	80
Додаток А. Кодекс академічної доброчесності здобувача освіти ХДУ.....	80

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні трансформації суспільно-політичних та культурних процесів в Україні вимагають детального переосмислення історичного минулого та його спадщини. Протягом майже сімдесяти років Україна перебувала у складі СРСР, що неабияк позначилося на культурному дискурсі. Радянський спадок залишив помітний відбиток на розвитку української державності й після 1991 року. Проявом цього стали наступні вектори державного будівництва: 1) формування і діяльність політичних еліт; 2) невирішеність національного питання; 3) проблеми свободи слова; 4) політизація культурного життя; 5) соціально-економічні проблеми; 6) застаріла модель системи освіти, яка не була, й нажаль, до сьогодні пристосована до сучасних потреб й не виконує свою найголовнішу місію – формування зрілої самостійної особистості, здатної до навчання протягом життя й відповідальної за свої дії.

Дослідження культурних процесів радянської епохи дасть можливість українському суспільству віднайти коріння проблем та шляхи їх вирішення, які й до сьогодні залишаються не вирішеними. Одним із прикладів є мовне питання, спроби реформування системи освіти без бажання відірватися від радянської моделі, тощо.

Мета дослідження полягає у висвітленні основних етапів становлення і розвитку культури в Україні під впливом радянської тоталітарної системи.

Відповідно до мети нами були визначені наступні **завдання**:

- 1) проаналізувати сучасний стан наукових досліджень з даної теми;
- 2) з'ясувати умови розвитку культури радянської доби в Україні;

3) охарактеризувати особливості культурного процесу в УРСР в різні періоди її існування;

4) здійснити аналіз культурологічної складової сучасного курсу історії України в 11 класі.

Предмет дослідження – історія України у складі СРСР.

Об’єкт дослідження – розвиток радянської культури в Україні та її місце в сучасному шкільному курсі історії України 11 класу.

Хронологічні рамки дослідження – 20-80-ті роки ХХ століття.

Територіальні межі визначаються кордонами УСРР/УРСР.

Джерельну базу дослідження складають Конституції СРСР та УСРС [8-9], Постанови ЦК КП(б)У, ЦК КПРС, інформаційні повідомлення органів держбезпеки СРСР та УРСР, Укази Президії ВР УСРС, Закони ВР УСРС, рішення з’їздів РКП (б) з питань розвитку культури, тощо [1; 4; 6-7; 10-13]. Також у ході написання роботи були використані опубліковані документи дисидентів 60-70-х років [2] та праці діячів опозиційного руху 60-80-х років ХХ ст. [3; 14].

Історіографічна база дослідження складається із праць українських учених, які досліджували суспільно-політичні та культурні процеси в УРСР в різні періоди:

1) становлення та розвиток радянської культури в Україні в 20-30 роки досліджено у працях І. Автушенка[15], Д. Бачинського [21], Л. Березівської[22], В. Давви[32], І. Діяка[38], Г. Єфименка [39], Г. Звонкова[43], В. Козира[49], О. Куц[55], М. Мазуренка [58-59], І. Ніколіної[64], С. Плахотнюка[73]. Н. Позняк-Хоменко [74], О. Скрипника [82], Л. Тимчука [87], В. Ткаченка [88], Ю. Шевельова [94-95], С. Шевцової[96], С. Яворської[98], В. Яремчука [99];

2) українську культуру часів Другої світової війни досліджували В. Акуленко[16], І. Грідіна[30], І. Дацків[35], О. Жосан[40], М. Коваль [47], Л. Когород[48], Я. Музиченко [61], А. Мураховська[62], В. Орлов [68], О. Салата[79], Б. Черняков[91].

3) повоєнний розвиток культури знайшов відображення в доробку таких вчених, як О. Бажан [17-18], В. Баран [19], С. Білокінь [23], А. Бикардова, Г. Сергієнко [24], В. Грінченко [31], В. Даниленко [33], Л. Дешицький [36], Б. Захаров [41-42], М. Кріль [52], С. Кульчицький [54], О. Лисенко [56], Т. Литвих [57], М. Міщенко [60], Н. Новодворська [65], О. Обертас [66], О. Овчарук [67], М. Парахіна [70], В. Петриків [72], В. Пристайло [75], І. Рафальський [77], О. Романець [78], Н. Сірук [80], Я. Секо [81], О. Соловей [83], В. Ткаченко [89], Ю. Шаповал [93], М. Юрій, Л. Алексієвець [97].

4) проблема культурної тематики в змісті шкільної історичної освіти висвітлена в працях К. Баханова [20], Ж. Гаврилюка [26], В. Мисана [63], Н. Яковенко [76], Л. Чупрія [92].

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання його результатів під час підготовки вчителів до уроків історії України 11 класу з культурологічної тематики. Також результати дослідження можуть використовувати студенти для підготовки до семінарських занять з курсу новітньої історії України й історії України та української культури. Зрештою, робота буде принагідна тим, хто цікавиться історією української культури радянської доби.

Структура дослідження визначена метою та завданнями й складається із вступу, чотирьох розділів (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (99 позицій) та додатків. Загальний обсяг роботи 80 сторінок з них текст становить 66 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ (1920-1930-ті РОКИ)

1.1 Український культурний ренесанс 1920-х років

Історичне тло розгортання культурних процесів у 20-х роках ХХ ст. За період національно-визвольних змагань російські більшовики двічі оволодівали Києвом й двічі вимушені були його залишити. Перший раз під тиском австро-німецьких військ у 1918 році, другий – військ УНР у 1919 році. І лише наприкінці 1919 року – 16 грудня – Київ остаточно став «червоним». Із цього часу починається відлік російсько-комуністичної влади на українських землях, які до 1914 року входили до складу Російської імперії.

Захопивши владу в Україні, більшовики (місцеві та прислані з Москви), за вказівками кремлівських кураторів, запровадили політику «воєнного комунізму», метою якої було зосередження в руках держави всіх можливих ресурсів задля недопущення контрреволюції.

Однак, «воєнний комунізм», складовими якого були продрозкладка, націоналізація промисловості, заборона приватної торгівлі, і, найголовніше – терор проти «інакодумців» та контрреволюційних елементів (під це визначення потрапляли всі, хто не бажав жити за більшовицькими правилами), не тільки не зміцнив становище радянської влади, а навпаки – створив загрозу її знищення, як на українських землях, так і на теренах колишньої Російської імперії. Свідченням цьому були численні антибільшовицькі селянські повстання, не рідко керівниками яких були авторитетні отамани – Зелений, Григор'єв та Нестор Махно.

Важливо також зазначити, що крім невдач у внутрішній політиці, 1919-1921 рр. пройшли під знаком повного провалу на міжнародній

арені. По-перше, радянську владу світ не поспішав визнавати. По-друге, провальним виявився проєкт «експорту революції»: чотири місяці проіснувала Угорська радянська республіка, спроба встановити більшовицький режим у відновленій Речі Посполитій у ході війни 1919-1921 рр. також зазнав невдачі. По-третє, незалежність змогли відстояти колишні окраїни імперії Романових – Литва, Латвія, Естонія та Фінляндія.

Однак, чомусь саме Україна стала ареною найзапекліших змагань. Ленін і вся кремлівська верхівка за будь-яку ціну намагалися втримати українські землі. Відповідь на це питання знаходимо у телеграмі «вождя» до Орджонікідзе та Антонова-Овсієнка від 28 січня 1918 року: «Ради Бога, вживайте найбільш енергійних та революційних заходів для відправки хліба, хліба і хліба!!! Інакше Пітер може сконати. Окремі потяги й загони. Збирання та засипання. Проводжати потяги. Повідомляти щодня. Ради Бога!»[96]. Ще один «товариш» – Л. Троцький – так описував значення України для будівництва СРСР: «[...] без України немає Росії (читай – СРСР). Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, сала, Чорного моря, Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з нею [...]» [82]. І, як не дивно, всі вони не помилилися – у 1991 році саме Україна вирішила долю «імперії зла».

Отже, перебуваючи на межі краху, Кремль вирішує змінити курс будівництва комунізму. У соціально-економічній політиці відбувається перехід до нової економічної політики. В культурі – до політики коренізації, яка в УСРР отримала назву «українізації».

Питання непу не є предметом нашого дослідження, однак зазначимо, що основними його складовими стали: у сільському господарстві – перехід до продподатку, який значно полегшив становище селянства й зняв соціальну напругу на селі; в промисловості відбулась передача дрібних та середніх підприємств у приватну

власність; у галузі фінансів – повернення до грошових розрахунків. Ці заходи часткової свободи дали свій ефект – «країна рад» поступово оживала.

Коренізація/українізація також проходила під гаслами хоч і стриманої, але все ж таки свободи.

Якщо причини впровадження непу є очевидними, то постає питання, які ж чинники сприяли переходу до політики коренізації/українізації? Чому радянська імперія в 20-ті роки відмовилася від великоросійського шовінізму та від тез про нібито прогресивність і вищість російської культури над культурами інших народів? Спробуємо дати на це відповіді.

Історики-дослідники цього періоду [15; 32; 39] доходять думки, що причини переходу до політики коренізації криються у: 1) внутрішньому контексті суспільно-економічного життя та 2) обставинах на міжнародній арені, спричинених наслідками Першої світової війни.

Отже, на XII з'їзді Російської комуністичної партії більшовиків, який тривав із 17 по 25 квітня 1923 року, було прийнято рішення про перехід до політики коренізації.

У доповіді «По національномувопросу» наголошувалося на тому, що «[...]русифікаторська політика царизму створила прірву між царизмом та національностями старої Росії [...], то політика, спрямована на звільнення, яку проводила наша партія, завоювала їй співчуття і підтримку широких мас цих національностей в їх боротьбі проти царизму [...]» [1 с. 692]. Із цього уривку робимо висновок, що більшовики, коренізуючи народи колишньої імперії, чітко розуміли необхідність, відмежуватися від старих порядків, які по суті, й призвели Росію до краху, а отже, могли призвести до краху й радянську імперію, яка тількино починала ставати на ноги.

Пафосний стиль документу «переконує», що саме в більшовиках пролетарі знайшли своє спасіння, бо саме вони мали ключ до мирного

співіснування всіх націй в єдиній державі, якого не було у капіталістів-імперіалістів Заходу. Але, у той же час «Знайти ключ до правильного рішення національного питання – не значить вирішити його повністю [...], бо необхідно подолати ті перешкоди, що передані нам в спадок [...]. Цей спадок складається в пережитках великодержавного шовінізму [...]. Ці пережитки живуть ще в головах наших радянських робітників, центральних і місцевих, вони гніздяться в наших державних установах, отримують нові підкріплення у зв'язку із непом [...]. На практиці вони виражаються у зарозуміло-зневажливому та бездушно-бюрократичному відношенні російських радянських чиновників до нужд і потреб національних республік»[1, с. 693]. Така ситуація не викликає подиву, адже за офіційними даними в КП(б)У лише 19% були українцями, станом на 1920 рік, а на початок 1923 року – 23%[94; 95].

Отже, дані уривки розкривають суть першої причини початку коренізації – відмежуватися від старих порядків, створити привабливе обличчя радянській владі, яка всіма потугами намагається допомогти національностям відродитися, залучити на свій бік місцеве населення й національну інтелігенцію.

Друга причина, як ми вже зазначали, стосувалася нової розкладки на міжнародній арені – розпалися імперії – Російська, Австро-Угорська, Османська та Німецька. Перші три були багатонаціональними. В Кремлі не безпідставно сподівалися, що рухнуть й інші імперії – Британська, Французька, які, на їх думку є поневолювачами народів Сходу (Азія та Африка). Програвши в військовому «експорті революції», СРСР намагався тепер експортувати «приклад» у національній політиці, підштовхнути «поневолені імперіалістами народи» до боротьби. На тому ж таки XII з'їзді нарком у справах національностей Сталін говорив «Одне з двох: або ми глибокий тил імперіалізму – східні колоніальні й напівколоніальні країни – розворушимо, революціонізуємо й тим прискоримо падіння імперіалізму, або ми схибимо тут і тим зміцнимо

імперіалізм, і тим послабимо силу нашого руху [...] Увесь Схід дивиться на Радянський Союз як на дослідне поле. Або ми в рамках цього союзу правильно розв'яжемо національне питання в його практичному застосуванні, або ми тут, у рамках цього союзу встановимо справді братерські стосунки між народами, справжню співпрацю [...] – і тоді увесь Схід побачить, що в нашій федерації він має прапор визволення, має передовий загін, слідами якого він повинен іти, і це буде початком краху світового імперіалізму» [1, с. 60]. А отже, другою причиною переходу до політики коренізації вважаємо створення привабливого іміджу СРСР на міжнародній арені, який повинен проявитися у дбайливому ставленні до розвитку всіх націй та їх культур.

І на останок зауважимо, що цей «приклад» СРСР для народів Сходу повинен був проявитися в проведенні національної політики в таких республіках як Узбекистан, Туркменістан та Казахстан, то для Європи (у першу чергу – Польщі, Румунії та Чехословаччини, які окупували західноукраїнські землі) особливе місце займала політика українізації України, що мала на меті розхитати окраїни цих держав, заселені українцями, й в майбутньому приєднати їх до УСРР. І тут більшовики мали рацію, адже, за висловом Ярослава Грицака, тільки Чехословаччина склала іспит з національної політики [29].

Здобутки та наслідки українізації. Освіта. Радянська влада отримала від попереднього режиму неграмотне населення українських земель. Перепис 1897 року свідчить, що в Наддніпрянщині, в середньому, 20% жителів вміли читати та писати [28]. Як ми вже зазначали вище, необхідність відмежуватися від старого змушувала більшовиків приділити освіті максимальну увагу. Крім цього, освіта розглядалася не як процес надання та засвоєння знань людиною для успішного життя. Освіта для більшовиків – це засіб комуністичної пропаганди.

У травні 1920 року 4 Всеукраїнський з'їзд рад видав постанову «Про боротьбу з неписьменністю». Роком пізніше – 21 травня 1921 р., вийшла постанова РНК УСРР «Про боротьбу з неписьменністю», що продублювала декрет РНК РСФРР від 26 грудня 1919 «Про боротьбу з неграмотністю» і тим самим надала йому чинності на території УСРР. Згідно з декретом РНК РСФРР населення країни віком від 8 до 50 років, яке не вміло писати та читати, було зобов'язане навчатися грамоті, а писемне – в порядку трудової повинності (з оплатою педагогічної праці за нормами працівників освіти) – зобов'язувалося навчати грамоті неписьменних. Особи, які ухилялися від цієї повинності або перешкоджали неписьменним навчатися, притягалися до кримінальної відповідальності. Неписьменні робітники, які навчалися грамоті, звільнялися на 2 години з роботи для навчання зі збереженням оплати праці [87, с. 74].

З іншого боку, лікнеп значно спрощував більшовицьку пропаганду на селі (адже село було найбільш малограмотним). Навчивши селян читати та писати – відпадала необхідність надсилати по селах агітбригади, досить було друкованої продукції.

Особливого розмаху кампанія набула в переддень десятої річниці більшовицького перевороту, про що свідчить агітаційний вислів: «Сором коли до 10 роковин жовтня не всі зможемо прочитати його гасла. Часу до 10 річниці вже не багато» [49, с. 98]. Однак план з ліквідації неписьменності у 1927 році був виконаний лише на 30% [99, с. 9].

Загалом, треба відзначити, що більшовики у цьому напрямку досягли значних успіхів (табл. 1.1), якщо порівнювати із попереднім періодом. Населення українських земель – українці, поляки, татари, росіяни, німці, євреї – мали змогу отримати елементарні освітні послуги, що відкривало йому шлях до навчальних закладів. Однак, заходи з ліквідації неписьменності обмежувалися лише ліквідацією неписьменності, і,

аж ніяк не сприяли розвитку мислення, а були спрямовані на насадження потрібних владі стереотипів мислення.

Таблиця 1.1

Рівень писемності населення УСРР (складено за: [49, с. 97; 87, с. 95])

Рік	Рівень писемності населення, %
1923	36%
1927	52,6 %
1939	90,4 %

Освіта: середня та вища. Питання української школи розглядалося на різних рівнях державного і партійного керівництва. Так в січні 1919 р. був створений Народний комісаріат освіти УСРР та введено обов'язкову початкову освіту для дітей шкільного віку. У березні 1920 р. у м. Харкові відбулася перша всеукраїнська нарада з освіти, яка затвердила систему освіти Радянської України. 21 вересня 1920 р. Раднарком УСРР ввів обов'язкове вивчення української мови в школах з неукраїнською мовою навчання. З 1920/21 навчального року в УСРР створено єдиний тип трудової семирічної школи з двома концентрами:

- 1) до першого концентру входили 1-4-ті класи;
- 2) до другого – 5-7 класи.

Єдина трудова школа мала охопити дітей віком від 8 до 15 років.

Таблиця 1.2

Кількість шкіл в УСРР станом на 1.01 та мови викладання в них [99, с. 6]

Місцевість	Кількість шкіл, які подали дані	Кількість шкіл, де велися заняття мовами						
		українською	російською	єврейською	польською	українською та російською	іншими мішаними мовами	Іншими мовами

Всього в УСРР	12109	6105	3404	119	102	1966	133	280
Місто	1039	247	521	62	23	142	22	22
с/мт	603	229	123	52	20	144	22	13
сільська місцевість	10467	5269	2760	5	59	1680	89	245

За даними, які наводить у своєму дослідженні В. Яремчук, ще до офіційного старту українізації – більшість шкіл на території УСРР здійснювали освітній процес українською (табл. 1.2).

Відповідно до наведеної статистики, українська мова навчання домінувала в сільській місцевості, у той час місто залишалося більш русифікованим. Дана тенденція зберігатиметься УСРР чи не до кінця існування Радянського Союзу.

Лише у 1924 році було прийнято рішення про розробку заходів щодо переходу до обов'язкової початкової освіти. 19 серпня 1930 р. була прийнята постанова «Про запровадження загального обов'язкового початкового навчання». У ній місцеві органи влади зобов'язувалися впродовж короткого часу залучити до навчання дітей і підлітків віком від 8 до 15 років [64, с. 82]

Уже через п'ять років – у десяту річницю приходу більшовиків до влади – було здійснено Всесоюзний шкільний перепис, який показав успіхи українізації в справі шкільної освіти (табл.1.3)

Таблиця 1.3

Характеристика шкіл в УСРР за мовами навчання [99,с. 7]

Школи за мовами навчання	Міські поселення	Сільські поселення
Школи першого концентру		
Всього	844	16248
українська	486	13802

російська	188	921
єврейська	87	224
німецька	5	542
польська	19	281
Школи-семирічки		
Всього	1033	1288
українська	431	1058
російська	218	55
єврейська	121	39
німецька	4	39
польська	19	6

Однак успіхи, знову ж таки показували, що українська мова продовжувала домінувати в селі, місто ж залишалося русифікованим.

Враховуючи те, що серед учителів шкіл лише 22,9% мали вищу або повну загальну середню освіту [44, с. 452], радянська влада розпочала активні трансформації й в системі вищої освіти. Коротко проаналізуємо їх зміст та наслідки.

II Всеукраїнська нарада з питань освіти, яка відбувалася 17-25 серпня 1920 р., затвердила розроблену Народним комісаріатом освіти УСРР систему освіти. Виконуючи резолюції нарад, народний комісаріат освіти УСРР прийняв постанову «Про реформу вищої школи» (1920 р.), якою передбачалася ліквідація університетів у Києві, Харкові, Одесі, Кам'янці-Подільському, Катеринославі, створення у вишах вузькоспеціалізованих факультетів із трирічним терміном навчання.

У складі Наркомосу УСРР для впровадження нової схеми вищої освіти у грудні 1920 р. створили Головний комітет професійної і спеціальної наукової освіти (Головпрофос), який очолив Я. Ряппо. На початку 1921 р. він вніс пропозицію переглянути «Схему народної освіти УСРР», розроблену Г. Гриньком. У результаті вилучили наукову

вертикаль, оскільки «[...]в умовах наявності наукових установ в кожній вертикалі цілком зайвими вважалися загальні наукові установи». Було встановлено два типи вищої школи: технікуми, що готували спеціалістів вузького профілю, та інститути, які випускали інженерів та інших спеціалістів широкого профілю[58, с. 290; 60, с. 32]. Така система організації вищої освіти проіснувала до 1933 року, коли будуть відновлені університети як заклади вищої освіти.

Політика більшовиків у сфері вищої освіти свідчить про те, що вона розглядалася ними виключно прагматично –повинна була забезпечувати кадрами народне господарство. Наукова діяльність відійшла другий план.

Розвиток науки. У 1920-ті роки наукові дослідження, в основному, зосереджувалися в Українській академії наук. У 1921 році її було перейменовано у Всеукраїнську Академію Наук України. При ВУАН діяли лише три відділи: історико-філософський, фізико-математичний і соціально-економічний. Найбільш ефективно працювала перша секція, яку очолив М.Грушевським, який 1924 р. повернувся з-за кордону і у 1926 році був обраний академіком. В Протоколі ЦК ВКП(б) «Про Українську Академію Наук» від 15 квітня 1926 року зазначалося: «Не заперечувати проти запропонованої Політбюро ЦК КП(б)У кандидатури академіка Грушевського [...]»[13, с. 95]. Повернення відомого українського історика можна вважати одним із «здобутків» українізації 20-х років.

Найбільша кількість академічних кафедр – 30 – працювала у фізико-математичному відділі Академії. Тутна найвищому рівні проводилися дослідження з математичної фізики (М.Крилов), експериментальної зоології (І.Шмальгаузен). Вивчення економічної географії України започаткував К. Воблій, було відкрито перший у світі Демографічний інститут під керівництвом М.Птухи. Плідно працювали

у ці роки історик права Микола Василенко, сходознавець Агатангел Кримський та інші науковці.

Водночас у науці намітилися певні вульгаризаційні тенденції, що розвивалися під впливом політизації науки та певної ідеологічної ейфорії комуністичного будівництва, яка охопила широкі верстви українського суспільства в цей період. Методологією науки поступово стають діалектичний матеріалізм з властивим йому класовим підходом до всіх сфер життя, включаючи й життя наукове [44, с. 453].

Література та кіно розглядалися радянською владою як одні із основних рушіїв насадження комуністичної ідеології масам. У 20-ті роки ХХ ст. розвиток української літератури пішов двома напрямками:

1) «пролетарський», до якого входили такі організації письменників як: «Плуг» – спілка селянських письменників, які, на нашу думку, примітивізували літературу, і, в такий спосіб намагалися донести зміст до «рівня бажань і розуміння селян» [45, с. 214]; «Гарт» на чолі з Елланом-Блакитним висував більш високі вимоги до творів, пропонуючи їх насичувати «бадьорістю», щоб у читача виникало натхнення до життя і праці;

2) «непролетарський» напрямок уособлювався у ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури), заснованої Миколою Хвильовим. Саме вона стала ініціатором «літературної дискусії» 1925-1928 років. Стоячи на початку на позиціях пролетарського напрямку, у другій половині 20-х років Хвильовий висунув гасло «Геть від Москви!», закликаючи молодих письменників орієнтуватися у своїй творчій діяльності на кращі європейські зразки. Пізніше така позиція коштуватиме йому та ще багатьом письменниками життя.

Кінематограф у радянській культурі завжди відіграв важливу ідеологічну роль. Як слушно зауважує О. Коник «Влада, починаючи від Леніна, розуміла можливості кіномистецтва для пропаганди комуністичних ідей та популяризації правлячої партії» [50, с. 57].

Характерним для кіноіндустрії в епоху становлення радянської влади є звернення до сюжетів далекого й найближчого минулого – козацької доби та громадянської війни, звичайно ж в руслі офіційної ідеології.

Найвідомішим режисером беззаперечно вважається Олександр Довженко, який працював на Одеській кіностудії з 1926 року. Відзнятий у 1930 році фільм «Земля» на Всесвітній виставці в Брюсселі 1958 року увійшов до списку кращих фільмів всіх часів та народів [46, с. 239].

Підводячи підсумки розвитку культури в епоху 20-х років зазначимо, що траєкторія, якою вона рухалася була нічим іншим, як штучно спланованою акцією більшовицької влади з метою приховати свої істинні наміри в сфері культурного будівництва. Українізація – це не винахід більшовиків, це логічне продовження процесів, початих в епоху Української національної революції 1917-1921 рр., якими більшовики скористалися з метою утриматися при владі. Та не дивлячись на це, варто також відзначити й позитивні зрушення – була українізована освіта, ліквідована неписьменність серед дорослого населення, українізований партійний апарат, українська стала використовуватися в діловодстві. Серед тих напрямків, яких ми не торкнулися, слід відзначити зростання кількості української періодики, книговидавництва, тощо.

1.2 Зміни в культурній політиці 1930-х років: культура в епоху «великого терору»

З листопада 1929 року в газеті «Правда» була надрукована стаття Сталіна «Год великого перелома: к XII годовщине Октября». І хоча в ній йшлося про згортання непу та економічний розвиток, вона послугувала маркером радянської політики на майбутні десятиліття. Це був не просто «перелом», це був повний розворот на 180 градусів у внутрішній політиці, що також стосувався процесів, які відбувалися в культурі.

Радянська імперія, по суті, повернулася до старих перевірених методів Російської імперії у відношенні до неросіян – русифікація, фізичне винищення тих, хто зміг би чинити опір та асиміляція.

Однією із причин, чому так довго радянський режим дав можливість проводити українізацію – внутрішньопартійна боротьба в Кремлі після смерті Леніна. Одна із причин, чому найбільше маховик репресій працював в Україні – «Жодна з республіканських версій «коренізації» у СРСР не зайшла так далеко, як українська. За десять років «українізації» (1923-1933) українці перетворились у структурно повноцінну, зурбанізовану і сконсолідовану націю – тобто набрали тих характеристик, яких їм так бракувало під час революції 1917-1920 років» [29]

Тло, на якому відбувався «розвиток» культури в УСРР у 30-х роках ХХ століття – це:

- 1) згортання українізації та початок русифікації;
- 2) масові репресії проти української інтелігенції (письменники, науковці);
- 3) Голодомор 1932-1933 років;
- 4) перехід до командно-адміністративної економіки;
- 5) формування культу особи Сталіна.

Епілогом до сталінського дійства може стати фраза із комедії «Мино Мазайло» Миколи Куліша, вкладена у вуста дядька Тараса: «Їхня українізація – це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було... Попереджаю!»[53].

Передвісником репресій стала «Шахтинська справа» 1928 року проти старої технічної інтелігенції, якій інкримінували, антирадянську шкідницьку діяльність. Із 53 обвинувачених – 4 були виправдані, інші отримали реальні терміни. На диво рік справи збігається із початком першої п'ятирічки. А отже, можна припустити, що репресії проти

інженерів це не що інше, як залякування з метою попередження будь-яких спроб зірвати форсовану індустріалізацію.

Моделлю для наступних «процесів» стане «викриття» та розправа над Спілкою визволення України (СВУ). У «Доповідній записці голові ДПУ УСРР Балицькому» від 1 грудня 1929 року начальник спецвідділу Горожанін та начальник 2-го відділу спецвідділу Козельський детально «описали» діяльність організації та причетних до неї [13, с. 104-109]. Аналізуючи цю записку, складається враження про потужну організацію, яка проникла в усі сфери життя радянської України та навіть мала закордонних представників, налагодила зв'язки із Польщею та Німеччиною. І все це – під боком у чекістів.

Процес був показовим та проходив у будівлі Харківського оперного театру. Перед радянською фемідою постали 45 членів СВУ. Серед них віце-президент ВУАН, лінгвіст С.Єфремов, історик академік М.Слабченко, літератори й мовознавці Г.Холодний, Л.Старицька-Черняхівська, педагоги В.Дурдуківський, О.Гребенецький, Г.Іваниця, відомі науковці й професори Й.Гермайзе, К.Товкач та інші [38]. Всього ж по справі СВУ в наступні роки пройшли 474 особи, серед яких відомий лінгвіст, редактор українсько-російського словника 1924 року Агатангел Кримський.

Як бачимо, радянські репресивні органи під приціл взяли науковців, які становили «найбільшу загрозу» для режиму – істориків та мовознавців-лінгвістів. Перші заважали писати нову історію СРСР, другі – відстоювали осібність української мови від російської та стояли на заваді зближення «великого і могучего» язика прогресивного російського пролетаріату із українською мовою. Український правопис 1928 року, натхненником якого був нарком освіти М. Скрипник, вже у 30-х роках був затаврований як буржуазно-націоналістичний [12, с. 61]. 7 липня 1933 року, Скрипник, не дочекавшись закінчення пленуму ЦК КП(б)У, покинув його і застрелився у власному кабінеті [93, с. 99]. Наступного

дня вийшло повідомлення ЦК ВКП(б) у якому читаємо, що «Рассматривая акт самоубийства, как акт малодушия [...] ЦК считает необходимым известить членов партии, что т. Скрипник пал жертвой тех буржуазно-националистических элементов, которые, прикрываясь своей формальной принадлежностью к партии, вошли к нему в доверие и использовали его имя для своих антисоветских националистических целей» (цитуюмо в оригінал) [10, с. 210]. Протягом 1930-1933 років члени авторського колективу «скрипниківки» були репресовані. Так з наукового тла України зникла ціла плеяда мовознавців.

Новий правопис розробили дуже швидко – за п'ять місяців й затвердили 5 вересня 1933 року [12, с. 61].

Наступною «організацією», якій довелося пізнати на собі всю гуманність та відкритість радянського суду став Український національний центр (1931 р.). По цій справі проходять українські історики-академіки М. Грушевський та М. Яворський. Їм приписали «український дрібнобуржуазний націоналізм». Процес готувався за зразком СВУ, однак через явну відсутність доказової бази, він був проведений закрито. Флагмани української історичної науки були викреслені з радянської історіографії [38]. З цього часу можемо вести відлік, коли академіками ставали не професійні вчені, а партійні функціонери [45, с. 220]. Дослідники історії ВУАН (а з 1936 р. – АН УРСР) Г. Звонкова [43] та В. Ткаченко [88] взагалі оминули питання історичних студій в 30-ті роки й репресій проти Грушевського та Яворського.

Що стосується культурного процесу – в літературі, образотворчому мистецтві – то тут все чіткіших обрисів набуває так званий соціалістичний реалізм, покликаний зображати великі досягнення соціалістичних перетворень, здійснених більшовиками. У цьому напрямку працюють П. Тичина та М. Бажан, однак їх творчість далека від ранньої. Тоталітарна дійсність змушує їх прославляти

Сталіна. У 1934 році всі літературні об'єднання будуть зліквідовані, а на їх місці постане Спілка письменників України [44, с. 463].

По той бік офіційної культури – талановиті митці, які не змогли пересилити себе й стати частиною більшовицької «культури». Всіх їх чекала участь «членів» СВУ та УНЦ – репресії. Вони увійшли в історію України як герої «розстріляного відродження». Серед них М. Куліш, В. Підмогильний, Є. Плужник, Г. Епик, М. Зеров, М. Драй-Хмара, Г. Косинка, М. Ірчан, Д. Фальківський; художники М. Бойчук, В. Седляр, І. Падалка, А. Петрицький; режисер Л. Курбас, архітектор Д. Дяченко [71, с. 184-185].

У підсумку «Про масштаби трагедії свідчать такі дані: в 1930 р. виходили твори 259 українських письменників, після 1938 р. – лише 36. За цей час своєю смертю померли лише 7 чоловік. Що стосується решти: 8 покінчили життя самогубством, 16 зникли без вісті, 17 розстріляні, 175 після арешту були заслані, подальша доля їх невідома. Деякі дослідники наводять інші дані: було репресовано близько 500 українських письменників, з яких загинуло 150. «За що ці висококультурні люди musiли каторжанами закінчити життя в нелюдських умовах? – запитує Ю. Клен, пишучи про неокласиків, проте це стосується всіх репресованих. – Невже тільки за те, що вони були людьми талановитими, що належали до української нації?» [55].

Становище в освіті. У 30-ті роки продовжувалася змінюватися організаційна структура шкільної та вищої освіти. Вона почала набувати тих обрисів, які ми маємо й зараз.

1932 року запроваджено трирівневу систему шкільної освіти: 1) 1-4 класи – початкова; 2) 5-7 класи – неповна середня; 3) 8-10 класи – повна середня освіта. Встановлено дату початку навчального року – 1 вересня та введено 5-бальну систему оцінювання знань. Основною формою організації занять став урок [22].

У вищій освіті основними навчальними закладами стали інститути. З жовтня 1933 року відкривають університети, однак всі вони навчальну діяльність здійснюють російською та підпорядковуються Москві [98]. У 1934 році введено наукові ступені кандидата й доктора наук, учені звання професора, доцента [71, с. 183].

Крім русифікації університетів, поступово починається наступ на українську та національні школи. Фіналом цього дійства стануть документи: 1) Постанова ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл» від 10 квітня 1938 року. У ній йшлося про те, що «Перевіркою встановлено, що вороги народу – троцькісти, бухаринці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, насаджували особі національні німецькі, польські, чеські, швецькі, грецькі й інші школи, перетворюючи їх в очаги буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей. Практика насадження національних шкіл завдавала величезну шкоду справі правильного навчання і виховання, відгороджувала дітей від радянського життя, позбавляла їх можливості приобщатись до радянської культури і науки, не давала можливості надалі набувати освіту в технікумах, вищих учбових закладах. Виходячи з рішення ЦК ВКП(б), Політбюро ЦК КП(б)У визнає недоцільним і шкідливим далі існування особих національних шкіл, особих національних відділів та класів при звичайних радянських школах і постановляє[...]»[6, с. 56]. Наслідок – школи національних меншин будуть зліквідовані; 2) Постанова ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 року: «Виходячи з рішення Ради Народних Комісарів Союзу РСР і Центрального Комітету ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей» Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний Комітет КП(б)У постановляють: 1. З 1 вересня 1938 р. ввести викладання російської мови як предмет вивчення по всіх неросійських школах України. 2. Вивчення російської мови

почати по всіх початкових школах з II класу, а по всіх неповних середніх школах – з III класу»[6, с. 58]. Причини були досить зрозумілі: «Необхідність вивчення російської мови в школах України обумовлюється, по-перше, посиленням братерського зв'язку та єднання між українським народом і російським народом і народами Союзу РСР для їх дальшого господарського і культурного росту; по-друге, щоб сприяти дальшому вдосконаленню українських кадрів в галузі наукових і технічних знань; по-третє, щоб забезпечити необхідні умови для успішного несення всіма громадянами УРСР військової служби в рядах Робітничо-Селянської Червоної Армії і Військово-Морського флоту [...]» [7, с. 644].

Таким чином, наприкінці 1930-х років остаточно починається незворотній процес русифікації школи в Україні, яка буде цілеспрямовано продовжуватися аж до зникнення СРСР з мапи світу. Українцям буде відмовлено в праві говори, вчитися та писати рідною для себе мовою. Доволі дивною знаходимо цю ситуацію, адже у 1936 році в Союзі була прийнята конституція, яка містила цілий розділ «Основные права и обязанности граждан», серед яких у статті 121 йшлося про (цитуюмо в оригіналі): «Статья 121. Граждане СССР имеют право на образование. Это право обеспечивается[...]обучением в школах на родном языке»[8].

Звичайно, що українська не зникла зі шкіл, технікумів та ВУЗів одночасно. Однак початок цього процесу був покладений. І, як справедливо зауважує С. Плахотнюк«[...]наслідки контрукраїнізації виявилися катастрофічними для української нації: відбувалася девальвація і падіння престижності всього українського, виросла міграція українців з Батьківщини, розвивався глибокий провінціалізм української культури й науки, особливо в різних ділянках українознавства, що призвело до поглиблення почуття меншовартості, відмови від української мови як засобу спілкування, до посилення

русифікації національних меншин, за поширення теорії, що український національно-визвольний рух був ворожим українському народові» [73, с. 107].

Отже, 20-ті та 30-ті роки в історії української культури були діаметрально протилежними: 20-ті – пройшли під гаслами розвитку національної культури; 30-ті – ознаменували згорання досягнень попереднього часу та початком остаточного утвердження більшовицької культурної моделі.

РОЗДІЛ 2

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1 Діяльність української інтелігенції в тилу

Період 1941-1945 років став одним із найдраматичніших в історії України, українського народу та культури. Він супроводжувався з одного боку – знищенням культурної спадщини, яка пережила Першу світову війну та революцію радянською владою (наступ німецької армії був настільки стрімким, що вивозили лише одиниці культурних цінностей, інші – знищували), а з іншого – те, що не встигли евакуювати – вивозили окупанти. Звичайно, в процесі евакуації перевага надавалася матеріальній складовій – заводи, фабрики, наукові установи.

Друга світова війна для СРСР розпочалася 17 вересня 1939 року, коли Червона армія окупувала Східну Польщу – західноукраїнські землі: Галичину, Волинь та Західну Білорусь. 1940 року союз анексував у Румунії Бессарабію та Північну Буковину. Галичина, Волинь, Північна Буковина й Південна Бессарабія увійшли до складу УРСР. Щоб легітимізувати ці дії 27 жовтня 1939 року були проведені маріонеткові Народні Збори Західної України, які вирішили «Просити Верховну Раду Союзу РСР прийняти Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, включити Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки і тим злучити український народ в єдиній державі, покласти край віковому роз'єднанню українського народу»[7, с. 704].

З цього часу на новоприєднаних землях починаються всі ті процеси, які пройшла Наддніпрянщина у 1930-х роках: індустріалізація, колективізація, репресії проти української інтелігенції, депортації нелояльних в табори ГУЛАГ. Варто зазначити, що Комуністична партія

Західної України наприкінці 1920-х років саморозпустилася, а причиною цьому стала відмова підтримувати лінію Кагановича. Більша частина членів КПЗУ стояли на позиціях «шумськізму», тобто схвально відгукувалися про українізацію. Ті ж, хто підтримав антиукраїнську лінію Кагановича – виїхали до Москви, де й були репресовані у 30-х роках [29].

У 1941 році Друга світова війна для СРСР переходить у наступну фазу – радянсько-німецьку війну. Швидке просування Вермахту змусило більшовицьке керівництво провести кампанію евакуації підприємств, державних установ, музеїв, архівів, наукових та навчальних установ. Керувала цим процесом спеціально створена рада з евакуації [16; 35, с. 108].

Серце української науки – АН УРСР – майже повним складом переїхала до Уфи, деякі інститути та установи Академії – до Нижнього Тагілу, Свердловська, Челябінська та Златоуста. Пріоритетом у роботі став напрямок забезпечення військово-промислового комплексу.

Інститут електрозварювання під керівництвом Є. Патона розробив і впровадив у 1943 році методи автоматичного зварювання, що значно пришвидшило виробництво «танку перемоги» Т-34 [45, с. 232].

Надзвичайно активно розвивалась медична галузь, робота якої була направлена на рятування поранених військовиків.

Так, під керівництвом академіка О. Богомольця була винайдена сироватка для швидкого загоювання ран. Завдяки дослідженням О. Палладіна був розроблений новий препарат – вікасол, що сприяв швидкому згортанню крові. Під керівництвом М. Стрежеско були розроблені препарати для більш успішного лікування сепсису ран. Тисячі червоноармійців завдячують В. Філатову збереженню свого зору. Саме він, працюючи в Українському інституті хвороби ока АН УРСР в Ташкенті, здійснював операції на рогівці [44, с. 465]. Робота українських медиків-новаторів дала змогу зберігати життя тисячам поранених бійців.

На фронт і для фронту працювали й літератори та вчені-гуманітарії, яким вдалося пережити сталінські репресії.

Війна внесла деякі корективи у дискурс історичних досліджень: вперше з офіційного дозволу партії на сторінках студій з'являються постаті Петра Конашевича-Сагайдачного, Максима Кривоноса, Івана Сірка, Олекси Довбуша, Івана Гонти та інших борців за волю українського народу. Змінюється риторика у відношенні до Богдана Хмельницького – із зрадника і феодала-пригноблювача, який уклав союз із таким же московським царем – він перетворюється на «позитивну» постать. Із 1943 року починають вперше говорити про «возз'єднання України і Росії» в 1654 році, а роком раніше – у 1942 – відбулося вшанування 285 роковин з дня його смерті [47, с. 8]. В Уфі продовжувалася робота над «Нарисами історії України», вийшла друком науково-популярна «Історія України» в якій «чи не вперше в радянській історіографії розповідалось про ратні подвиги волелюбного українського народу, що протягом кількох століть стримував зазіхання польських і татарсько-турецьких загарбників» [47, с. 7].

Творчість українських радянських письменників була наповнена воєнною тематикою. Одними із перших, хто закликав народ до боротьби з німецькою армією, були П. Тичина («Ми йдемо в бій») та Л. Первомайський («В бій»), М. Рильський («Згине від меча»), М. Бажан («Клятва»)[45, с. 239-240] Українські газети друкують статті О. Довженка «До зброї», «Ворог буде розгромлений».

1943 року Олександр Довженко напише кіноповість «Україна у вогні». У ній автор здійснив спробу реально відобразити воєнні події в Україні, однак Сталін заборонив її друкувати та екранізувати, затаврував її як «[...] відвертий виступ проти політики партії, у ній ревізовано ленінізм, ревізована політика нашої партії щодо основних, корінних питань. Довженко у своєму творі не показав повної перемоги ленінізму, а виступив проти класової боротьби [...], намагається зганьбити

політичну і практичну діяльність партії щодо ліквідації куркульства як класу. Довженко дозволяє собі знущатися над такими святими для кожного комуніста і справжньої радянської людини поняттями, як класова боротьба проти експлуататорів і чистота лінії партії. [...] Довженко насмілюється критикувати політику і практичні заходи більшовицької партії і радянського народу, спрямовані на підготовку радянського народу, Червоної Армії нашої країни до нинішньої війни»[7, с. 765-766]. І як наслідок, він був позбавлений ряду посад – член комітету по Сталінським преміям, член редакції журналу «Україна», художній керівник Київської кіностудії.

Новим напрямком у кіномистецтві цього часу стає документальне кіно. При всіх штабах фронтів з 1942 року починають створюватися спеціальні кіногрупи. Більшість документальних кінохронік – це короткометражки. Одним із найкращих повнометражних фільмів стала хроніка «Битва за нашу Радянську Україну» над якою працювали О. Довженко, Я. Авдеєнко, Ю. Солнцева, 24 оператори (у тому числі і в тилу в партизанських загонах), композитори А. Штогаренко, Д. Клебанова [45, с. 245-247].

Найвищим досягненням українського кіномистецтва в цей час можна вважати фільм «Райдуга» М.Донського за сценарієм Ванди Василевської. Цей фільм отримав «Оскара»– премію Академії кіномистецтва США. Інший фільм М.Донського –«Нескорені»– удостоєний Золотої медалі на VII Венеціанському міжнародному кінофестивалі в 1946 році [44, с. 465].

Тож можна із впевненістю стверджувати, що українські вчені-інженери, медики, гуманітарії, літератори, кінорежисери зробили величезний внесок у перемогу над Німеччиною у Другій світовій війні. Все це відбувалося не в затишних рідних домівках та лабораторіях і бібліотеках, а в евакуації, в складних побутових умовах.

2.2 Втрати і здобутки розвитку культури в умовах окупації

Окрім втрат під час евакуації, українській культурі було завдано удару й від пограбування окупаційною німецькою владою. Вивезенням з України бібліотечних, архівних та музейних фондів займалися різні організації та відомства Німеччини – Головна робоча група Україна при Рейхскомісаріаті «Україна» на чолі із Зайботом, а потім Антогом, при штабі Розенберга також працювали: «Окремий штаб бібліотек», штаби «Музика», «Етнографія», «Образотворче мистецтво», «Давня історія» та інші. Також до вивезення культурної спадщини долучилися міністерство іноземних справ Рейху, нацистські партійні функціонери та науково-дослідне товариство «Спадщина», якому особисто патрунував Гітлер [61, с. 82-83].

Для встановлення збитків, завданих окупацією більшовиками було утворено «Надзвичайну державну комісію з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР» (1943 рік) [62, с. 18].

Однак помилковим буде стверджувати, що окупаційна влада займалася тільки грабежом. Так само помилковим будуть твердження щодо надання нею активної підтримки культурному розвитку України та всіх народів, які опинилися в зоні окупаційної влади.

Нацистська верхівка особливо цинічно ставилася до східнослов'янських народів, заперечуючи можливість для них можливість національно-культурного та суспільно-політичного розвитку. Єдиним їх завданням повинна була стати праця на благо Рейху. Однак, це позиція берлінських кабінетників. Ті ж чиновники, які стали впроваджувати окупаційну політику, розуміли, що репресії та утиски не дадуть бажаного результату – ефективного використання ресурсів (і людських в тому числі). У 1942 році А. Розенберг писав:

«Метою нашої політики є залучення українського населення до добровільного співробітництва, а це вимагає терплячого ставлення до притаманної їм культури. Надмірне обмеження[...] культурних проявів українців може потягти за собою не радісне ставлення до праці, а відразу до неї, замість привернення населення на свій бік – пасивний опір» [40]. Принагідно також зазначити, що риторика німців у ставленні до окупованих народів, змінювалася відповідно до змін на фронті. Поразки німецької армії на Сході призвели до деякого пом'якшення у культурницькому, релігійному та громадському напрямку.

В окупації з тих чи інших причин залишилася значна частина українських науковців – Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблін. К. Штепа (історики), М. Грунський, П. Горецький, В. Маслов (лінгвісти), Г. Кривченко, М. Величківський (економісти). У Львові залишився та продовжив наукову діяльність професор кафедри історії України І. Крип'якевич [48, с. 30].

За ініціативи Полонської-Василенко та Оглобліна у Києві буде створено та функціонуватиме Музей-Архів переходової доби. У 1942-1943 роках побачили світ праці Наталії Дмитрівни «Зanedбання і руйнація цивільних пам'яток у Києві за часів совєтської влади» та «Київ в 1890-х рр. (за спогадами академіка М.П. Василенка)» [79].

У жовтні 1941 року в Києві була утворена Спілка українських письменників до якої увійшли О. Теліга (голова, розстріляна згодом у Бабиному Яру), Б. Вінницький, І. Ірлявський. Також при міській управі Києва діяв мистецький відділ під керівництвом І. Кавалерідзе [40]. Даний відділ займався художньою реконструкцією храмів, які, з приходом окупантів, активно почали відроджуватися. У деякій мірі цьому сприяла окупаційна влада, яка, безсумнівно знала про антирелігійні кампанії в СРСР 20-30-х років [30, с. 17; 68].

У цей час активно розвивається періодика, яка мала чималий попит у населення, причиною тому є «[...]попит у населення, спрагло

за альтернативною до більшовицької думкою» [40]. Наразі відомо про понад 300 найменувань газет та журналів часів окупації, частина яких мала тиражі понад 10 тисяч примірників: «Українське слово», «Волинь», «Вінницькі вісті», «Нова Україна». До видання деяких із них долучилися члени похідних груп ОУН. На шпальтах цих газет друкувалися твори заборонених у радянські часи письменників. Однак справжня мета окупаційної преси була іншою: «Українські та інші газети, що видаються в райхскомісаріаті, – виключний засіб впливу на населення пропагандою і політикою, наказаною райхскомісаром. Вони не слугують народним чи культурним потребам населення чи навіть віровизнанням... Кожен рядок повинен допомагати у здійсненні великої місії фюрера у створенні нової Європи» [91].

Підводячи підсумки, варто зазначити, що розвиток української культури 1941-1945 років – це період випробувань. Найбільше постраждав культурний фонд (музеї, архіви, бібліотеки...). До сьогоднішнього дня достеменно не відомо яку кількість цінностей було втрачено за роки Другої світової війни. І не дивлячись на активну роботу з повернення їх в Україну, цілі колекції музеїв залишаються за кордоном. Тож на сьогоднішній день є особливо актуальним посилити роботу в цьому напрямку, залучити українських мистецтвознавців, дослідників, політиків до процесу реституції цінностей, хоча б із країн Західної Європи та США. Говорити ж в нинішніх реаліях про реституцію із РФ не доводиться.

РОЗДІЛ 3

ПІСЛЯВОЄННИЙ РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ (1945 – 1980-ТІ РОКИ)

3.1 Відновлення переслідувань та ідеологічного тиску

Друга світова війна перервала на певний час остаточне утвердження тоталітарного режиму, однак сприяла найповнішому утвердженню в державі культу особи І. Сталіна. Український народ та населення України, переживши німецьку окупацію, зробивши величезний внесок у перемогу, очікували певних суспільно-політичних пом'якшень. В УРСР та в СРСР склалася ситуація, схожа на ту, коли російська армія в далекому 1814-1815 рр. звільняла Європу від Наполеона. Реальний стан справ, побачений «визволителями» не збігався із дійсністю. І, як наслідок, – виступ декабристів. Зараз же, ситуація могла повторитися.

Ще однією проблемою для кремлівського керівництва стала зміна національного складу населення. Приєднання ще до війни Галичини, Волині, Північної Буковини та Південної Бессарабії, а після – Закарпаття, а також кампанії з переселення українців із Польщі та Чехословаччини та нацистське винищення євреїв перетворило Україну на національно однорідну державу. Також слід зауважити, що Україна по війні опинилася в оточенні держав соціалістичного табору, які навіть попри залежність від Союзу, зберігали самостійність. У такій ситуації була ймовірність того, що українці могли поставити цілком логічне питання «Чому?».

Вирішувати всі ці проблеми радянське керівництво вирішило перевіреним методом – терором.

Чи не найпершою потрапила в горнило терору церква. Якщо питання з РПЦ було вирішено ще під час війни – у 1943 році – відновлено церковну ієрархію [86, с. 143], її представники увійдуть до

складу «Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР» [30, с. 17], таким чином відбулося перетворення її «[...]на інструмент політичного впливу, своєрідну державну інституцію зі специфічними функціями»[56, с. 34], то відкритим залишалася проблема з католиками та УГКЦ, яка віддавна стала оплотом українського національного відродження на західноукраїнських землях.

«Католицьке» питання вирішилося шляхом «обміну» населенням у перші повоєнні роки – поляки виселені до Польщі, а отже і вплив римської церкви значно ослаб.

Із греко-католиками розправилися в «законний спосіб» – 8-10 березня 1946 року у Львові, в Соборі Святого Юра пройшов «собор», рішенням якого скасовано Берестейську церковну унію 1596 р. У явно зрежисованому процесі ліквідації унії Рим було звинувачено у розколі християнства, а католицьку Річ Посполиту XVI ст. – у бажанні спольщення та латинізації українського населення (з останнім навряд чи можна не погодитися): «Рим штучно виломився з XI ст. з первісної братерської православно-соборної церкви, щоб таким чином накинути свою диктатуру всій церкві; що церковна унія була накинута нашому народові в XVI ст. римокатолицькою агресивною Польщею, як міст до спольщення і златинізування нашого українського (і білоруського) народу; що в теперішній нашій ситуації, коли завдяки героїчним подвигам і слаavnій перемозі Радянського Союзу всі українські землі нашлись разом і український народ став хазяїном на всіх своїх землях, було б нерозумним піддержувати далі уніатські тенденції і було б непростим гріхом продовжувати в нашому народі ненависть та братовбійну бойню, причиною якої була в історії унія та й завжди мусить бути. Виходячи з цих засад, собор постановив відкинути

постанови Берестейського собору з 1596 р., зліквідувати унію, відірватись від Ватикану і повернутись до нашої батьківської святої православної віри і Руської православної церкви» [10, с. 286-287]. «Офіційно» ліквідувавши УГКЦ, радянська влада перевела її діяльність у підпілля.

Переслідування української інтелігенції у повоєнні роки посилилося та отримало назву «жданівщина» – за прізвищем ініціатора та натхненника, голови Ради Союзу Верховної Ради СРСР Жданова. Суть кампанії переслідування зводилася до боротьби проти всякого інакомислення в обгортці боротьби із «буржуазним націоналізмом». Хронологічні рамки – 1946-1948 роки, однак й після смерті Жданова «справа» його продовжувалася. Варто також наголосити, що нападки на українську наукову й творчу інтелігенцію співпали у часі з повоєнним голодом в українському селі.

Почалося все із постанов ЦК ВКП(б), які пов'язані із журналами «Звезда» й «Ленінград» та направлених проти творчості Ахматової, Зощенка. Ця хвиля переслідувань швидко докотилася й до Києва, ЦК КП(б)У 26 серпня 1946 року приймає Постанову «Про створення та помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії Української літератури» [17]. Авторів (академіки АН УРСР – Маслов, Кирилюк, Плесецький та ін.) звинуватили в «[...]извращении марксистско-ленинского понимания истории украинской литературы, представлении ее в буржуазно-националистическом духе» [7, с. 789]. Це збочення полягало у тому, що: 1) літературний процес подавався як безкласовий у дусі праць М. Грушевського; 2) відсутній зв'язок української та російської літератур; 3) понижено значення «революційно-демократичної течії» в особі Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка. І як висновок читаємо наступне: «Обязать президиум Академии наук УССР организовать работу по составлению подлинно

научной истории украинской литературы. Подготовить и издать в 1947 г. «Краткий курс истории украинской литературы» [7, с. 792].

Естафету обвинувачень в буржуазному націоналізмі та цькуванні перейняли українські історики, автори «Короткого курсу історії України» та «Нарисів історії України» (Білоусов, Гуслистий, Петровський, Супруненко, Ястребов, Славін). Постановою від 29 серпня 1947 року їх звинуватили у антимакистській позиції в написанні історії, буржуазному націоналізмі, «збоченнях» у дусі М. Грушевського та В. Антоновича [10, с. 291]. Основними закидами в адресу істориків були: 1) ізольованість української історії від історії інших народів СРСР; 2) розгляд Київської Русі як суто української держави, а не «колыбели трех братских народов»; 3) неправильне трактування ролі Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького – на відміну від попереднього трактування тепер він – герой, який сприяв об'єднанню українців та росіян, а не феодал-експлуататор, який підписав угоду із собі подібним московським царем (у цьому місці маємо бажання зауважити, що радянській епосі було притаманним явище, коли одні й ті ж самі події в різні періоди існування цієї держави трактувалися зовсім з інших позицій); 4) недостатня висвітленість подій «Великої Жовтневої соціалістичної революції» і ролі партії та особисто товариша Сталіна у перемозі у «Вітчизняній війні», тощо [7, с. 802-805].

Після розгляду цього питання в ЦК у більшості авторів праць й працівників Інституту історії АН УРСР включився інстинкт самозбереження – почалися внутрішні «розбірки», взаємні звинувачення та «акти каяття» й «самокритики». Детально цей процес описаний у статті М. Ковалю [47, с. 15-20].

Як бачимо, в обидвох випадках простежується подальше прагнення утвердити науці псевдонауковий більшовицький класовий підхід. Заперечувалася будь-яка спроба говорити про унікальність та неповторність української історії та літератури. Наведення порядку

серед істориків закінчилося виданням двотомника «Історія УРСР» у 1953-1956 роках.

Нищівної критики зазнали й українські письменники, які ще вчора своїми творами піднімали бойовий дух радянських воїнів. Найбільш примітним є розправа над В. Сосюрою за вірш «Любіть Україну!». Саме за нього поет отримав Сталінську премію, а 1951 року був звинувачений у націоналізмі та змушений «розкаятися». У літературі перемогу здобули партійці на кшталт О. Корнійчука. Саме він у передмові до «Кобзаря» 1950 року висловив подяку партії Леніна-Сталіна за те, що вона оберігала Тараса Григоровича [38].

У 1948 році почалася кампанія боротьби з «безродним космополітизмом», а по суті – з єврейською науковою інтелігенцією, яка мала чи не найбільші зв'язки із Заходом. Сфабрикована справа «Єврейського антифашистського комітету» стала відправною точкою вигнання євреїв з наукових, культурних та інших установ, серед них І. Співак, М. Альтман, Й. Бухбіндер, Д. Гофштейн [17; 75]. У їх тавруванні радянська влада крім загальних ярликів на кшталт «буржуазних націоналістів», «безрідних космополітів», «низькопоклонників перед заходом», вдалася до ще більш образливіших таврувань – «естествующиеникчемности», «антипатриотические торгаши» [45, с. 252]. Мета цього дійства – культурна ізоляція СРСР. Початок гонінь, на диво, співпав у часі із проголошенням утворення держави Ізраїль.

По війні репресивно-каральна система «зацікавилася» не лише гуманітаріями, а й вченими генетиками. У боротьбі між «псевдонауковцями, вейсманістами-морганістами» та прихильниками Т. Лисенка, перемогу отримали останні [45, 252]. Із 1948 року, після сесії ВАСГНІЛ, почалося гоніння на передових генетиків, які працювали в Україні – В. Юр'єва, І. Полякова, Л. Делоне, Ю. Мірюти, М. Гришка, М. Холодного та ін. У результаті цього «сформувалися покоління науковців, які не мали елементарних знань з генетики» [78, с. 62],

псевдонаукове вчення Лисенка було перенесено також на такі науки як психологія, педагогіка та медицина.

Політичні розправи відбувалися на тлі поступового переходу до мирного життя. 1946 року починається повоєнна п'ятирічка. Із евакуації повертаються наукові та навчальні установи, відновлюється освітній процес. І лише у 1953 році в СРСР – в державі-переможці, в оплоті пролетаріату – запроваджується обов'язкове семирічне навчання [18].

Можна стверджувати, що у повоєнні роки остаточно формується радянська модель розвитку культури в Україні з притаманними їй рисами: класовим підходом, пропагандою та впливом партії на всі сфери буття людини.

3.2 «Відлига»: рух українських інтелектуалів-шістдесятників

Прихід до влади в СРСР вихідця з України М. Хрущова відкрив нову сторінку історії, яка отримала назву «відлига» за однойменною повістю І. Еренбурга. Даний період характеризується помірним пом'якшенням суспільно-політичного життя, й можна також вважати епохою «контрольованого автономізму» [29] для України. Пов'язано це, в першу чергу з тим, що Хрущов отримав свою посаду саме завдяки політичній підтримці українського партійного апарату, з яким його пов'язували 1938-1949 роки.

Українська партійна номенклатура почала отримувати посади в Москві, а сам Хрущов був прибічником національної лінії у керівництві УРСР. 1954 року помпезно відзначено трьохсотріччя «возз'єднання України із Росією», а кульмінацією дійств, проведених з нагоди цього «свята», стало рішення про передання Кримської області до складу УРСР (19 лютого 1954 року)[7, с. 822]. Так Хрущов висловив свою подяку Україні за свою посаду, отриману в боротьбі з Маленковим, Кагановичем та Молотовим.

Початок справжніх змін було покладено в ніч із 24 на 25 лютого, коли Хрущов виголосив свою відому промову (щоправда на закритому засіданні) «Про подолання культу особистості та його наслідки» [52, с. 52]. У дещо видозміненому форматі ця доповідь була опублікована 30 липня 1956 року [13, с. 160]. Однак для суспільства вона зіграла роль каталізатора, багато хто, передусім свідомі інтелігенція, сприйняла її буквально – це початок кардинальних змін у суспільно-політичному житті. Євген Сверстюк про це писав: «Стривожені війною, гартовані злиднями, оглушені тотальною ідеологією, люди раптом прокинулися від падіння страшного ідола і кинулися до пробоїни в стіні, де він упав. Цілі ідеологічні зағони було кинуто на заліплення пробоїни. Однак одиниці кинулись її розширювати. З цього почалися шістдесятники... – ті, яким засвітилась істина ... через пробоїну проник дух свободи, дух бунту, дух непокори. Саме цей дух був духом часу» [31, с. 60].

Однак доповідь на XX з'їзді була лише наполовину правдою, влада так і не наважилася на рішучі реформаторські кроки, яких від неї чекало суспільство. Тож справедливо говорити про половинчастість заходів, про їх непослідовність, адже, вже на самому початку десталінізації до концтаборів потрапили члени нелегальної «Української Робітничо-Селянської Спілки»[41]. По справі пройшли Л. Лук'яненко, С. Вірун, І. Кандиба, В. Луцьків, О. Лібович, І. Кіпиш, Й. Боровицький[10, с. 337]. Члени Спілки прагнули на законних підставах (ст. 17 Конституції СРСР: «За кожною радянською республікою зберігається право вільного виходу із СРСР» [8]) здобути незалежність України. Показовим є те, що під час допиту Л. Лук'яненка, слідчий заявив: «Конституция существует для зағраницы!» [54, с. 94]. Як організатор він отримав найсуворіший вирок – розстріл за ст. 56 КК УРСР «зрада батьківщини», а не як сподівався – ув'язнення за ст. 62 «антирадянська агітація та пропаганда». Однак розстріл в скорім часі було замінено 15-річним ув'язненням [42, с. 66].

До слова про «заграницу», початок хрущовської доби ознаменувався привідкриттям «залізної завіси», відновилися культурні та наукові зв'язки з іноземними колегами по цеху для інтелігенції. Радянські вчені досить активно виїжджали на конференції як у країни соцтабору так і до «буржуазних», з відповідними візитами СРСР відвідували іноземні вчені [57]. Сам Хрущов став першим із керівників, який відвідав США. А отже ця «відкритість», на нашу думку, дещо зв'язувала руки генсеку у боротьбі з «інакомислячими». Скориставшись цією паузою, в країні розгортається дисидентський рух. Не виключенням стала Україна, де він набрав особливих рис й вилився у феномен «шістдесятництва».

Учені виділяють чотири основні напрямки дисидентського руху: 1) національно-культурницький, 2) політичний, 3) правозахисний, 4) релігійний [97, с. 52].

В українській літературі з'являється ціла плеяда молодих митців-новаторів – В. Дрозд, М. Вінграновський, Л. Костенко, В. Симоненко, Г. Тютюник, Д. Павличко, В. Підпалый, Б. Олійник, Є. Гуцало, В. Стус; публіцисти, літературні критики – І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, М. Осадчий, І. Світличний, брати Горині; художники – А. Горська, Л. Семикінка, Г. Севрук, О. Заливаха [31, с. 60; 52, с. 52].

Літературне новаторство шістдесятників черпалося із зарубіжної літератури, яка стала доступною в роки «відлиги», до прикладу, В. Стус захоплювався Гете та Рільке, з творів реабілітованих українських письменників – з «розстріляного відродження» та української народної творчості й міфології [31, с. 60-61].

Талановиті митці починають гуртуватися, так виникають клуби творчої молоді [23, с. 8]. У 1960 році постає київський клуб творчої молоді «Сучасник», очолюваний Л. Танюком, у Львові – «Пролісок». Члени київського клубу – А. Горська, В. Симоненко, Л. Танюк –

віднайдуть місце жертв поховань масових репресій 1937-1938 року в Биківні [54, с. 92].

На світ з'являються їх збірки: М. Вінграновського «3 книги першої, ще не виданої», «Атомні прелюди» І. Драча «Ніж у сонці. Феєрична трагедія у двох частинах», «Соняшник», Є. Гуцала «Зелена радість конвалій», «Люди серед людей», В. Симоненка «Тиша і грім», Б. Олійника «Б'ють у крицю ковалі», В. Дрозда «Люблю сині зорі», Л. Костенко «Проміння землі», «Вітрила», «Мандрівки серця», у 1959 році публікує свої перші вірші В. Стус в «Літературній Україні» [51, с. 490-492].

Дослідники шістдесятництва виділяють наступні світоглядні засади їх творчості, те, що їх об'єднувало:

- 1) лібералізм (культ свободи в усіх її виявах: свободи особистості, нації, свободи духу);
- 2) гуманізм та антропоцентризм (культ людської особистості – центру Всесвіту);
- 3) духовний демократизм (культ простої, звичайної людини-трудівника);
- 4) духовний аристократизм (культ видатної творчої особистості);
- 5) моралізм та етичний максималізм (культ моральності як абсолютного мірила людських вчинків);
- 6) космізм (усвідомлення «планетарної причетності» людини як частинки Всесвіту до космічних процесів);
- 7) активний патріотизм (любов до Батьківщини й рідного народу) і національна самосвідомість, сакральне сприйняття рідної мови та історичної пам'яті як оберегів нації;
- 8) культурництво (відстоювання справжньої, високомайстерної культуротворчості)[24, с. 7].

Однак період «відлиги» почав минати. З 1962 року спостерігаються обмеження і заборона друкуватися неідейним поетам та

письменникам. Виникає нове явище – «тамвидав» (видавництво творів за кордоном) й «самвидав» (підпільне, часто ручне виготовлення журналів, книжок в середині УРСР). Наступ на шістдесятників йшов паралельно із процесом масової русифікації шкільної освіти.

Наприкінці 50-х років розпочинається робота щодо прийняття постанови «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». Детально цей процес на основі архівних даних досліджено у праці М. Парахіної [70]. В обговоренні прийняли активну участь українські вчені, письменники, поети. Всі вони відстоювали позиції, що викладання в УРСР в школах повинно здійснюватися українською.

Однак центр – Кремль – мав іншу думку. У результаті найдискутованіша стаття 9 (розділ 1) мала наступне формулювання:

«Навчання у школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. У школу, з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не провадиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів.

Доручити Раді Міністрів Української РСР розробити заходи, які б забезпечували всі необхідні умови для вивчення і поліпшення якості викладання у школах з українською або іншою мовою навчання російської мови, яка є могутнім засобом міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення їх до скарбів російської і світової культури, а також української мови у школах з російською або іншою мовою навчання всіма учнями, батьки яких і самі учні обрали цю мову для вивчення» [70, с. 141-142].

Таким чином створювалися всі умови, для того щоб батьки обирали для учнів російську мову навчання, адже саме нею здійснювалося здобуття вищої освіти, без володіння нею в людини не було шансів на кар'єрне зростання, тощо. На наш погляд, відлуння цієї

постанови ще живе в сучасному українському суспільстві. Час від часу в ефірі та в інтернет-виданнях з'являються повідомлення про те, що батьки нарікають на відміну вивчення української, на перехід шкіл на українську мову викладання. Своє обурення вони пояснюють тим, що в дітей в такий спосіб віднімають право на доступ до унікальних культурних цінностей та знань, а доступ до російської мови відкриває для дітей шлях до «якихось» можливостей. У даному випадку маємо справу не із сучасною дійсністю, а з тою, яка почала існувати в СРСР в післявоєнні роки. Для сучасної дитини можливості відкриваються з вивченням іноземних мов – англійської передусім.

Наслідки русифікації не змусили себе довго чекати. Українських шкіл стає все менше, вони малокомплектні, з російськими ж – навпаки.

Показовою є ситуація, яка трапилася із Василем Стусом у 1962 році в Горлівці де він працював у школі вчителем української мови:

«Був такий випадок, – пише Василь Шиманський. – Десь так 8 грудня 1962 року – це якраз шахтарі одержують аванс (24-го кожного місяця вони получку одержують) – ми(я і Стус) після уроків пішли в 20-ту їдальню обідати на території шахти... Ми, як завжди, зайняли чергу. Василь високий на зріст, я малий. Він мене вперед пропускає. Підходжу я до вікна роздачі і кажу тій жінці, яка видає страви: «Мені, будь ласка, на перше борщ, на друге шніцель з картопляним пюре і каву». А ззаду шахтарі стояли в черзі. Один з них: «Ти што, падло, по-нашому говоріть неумеєш? Ти почемуговоріш«на перше»? Ти што, не можеш по-человеческісказать: «Дай нам первое?» А ти говоріш«на перше, на друге!». Та жінка, що за роздачею стояла, каже: «Как вам не стыдно, это ж учителя нашей школы!» А він не витримав, цей, що ззаду стояв: «А нам наплевать, што это учителя. Это бандеровци. Ми их в сорок пятом году недобілі, так сейчасдобйом»

Василь не витерпів, як стояв, розвертається, схопив цього негідника, підняв його і каже: «Замовкни, негіднику, а то зараз з тебе

мокре місце буде!» Лишив я ту страву, теж підскочив, зав'язалася така боротьба...» [69].

Після цього випадку Василь Стус напише вірш-крик душі

«Ти що казав? Зараза – що казав?

Як кулі клацали, мов вовчі жовті ікла

Ти обіцяв – навіки зав'язав

Біль-білий день, то й світу вже не видко?

Ти що казав? Що в зашморг затягнеш

Мене, моїх дітей, мою дружину,

Всіх націоналістів з України,

Фашист червоний, землю забереш

І на платформи – в болота сибірські.

Людські кістки – на добриво візьмеш.

Ти що казав – ти в тишу закуєш

Оцей кортеж оскаженілих тигрів?

Я ворог – так. На полум'ї тортур

Мене огнем осяло зненавиди.

Я ворог твій. Я ворог. Ворог. Видиш,

Я – ворог твій – тобі мурую мур

Імперії. Стараюсь до пропасниці

Закручений, як равлик, в ревматизм.

Точу пісок, вишукую, як трясці,

Для тебе золота. На твій некомунізм.» [83, с. 152]:

Донбас, який в 20-ті роки почав говорити українською, на початку 60-тих років остаточно русифікувався й донині залишається таким. Звичайно, що справа не тільки в русифікації школи, але вона також доклала до цього своїх зусиль.

Свого роду відповіддю на русифікаторську політику Кремля став відкритий лист П. Шелесту І. Дзюби та додана до нього праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У цій роботі автор детально

проаналізував праці Леніна з й показав, що сучасна мовна політика прямо протилежна «заповідям вождя світового пролетаріату». Дзюба доводив, що політика русифікації в УРСР є прямим продовженням російського колоніалізму та шовінізму часів Російської імперії[51, с. 493]. «[...]колоніалізм може виявлятися не тільки в формі прямої дискримінації, а й у формі «братерства», і це останнє дуже характерне для російського колоніалізму» [3]. За такий крок влада вдалася до перевіреного методу – цькування. Згодом – до виключення із спілки письменників, таким чином позбавивши І. Дзюбу права на публікацію своїх творчих доробків [67, с. 25].

Підводячи підсумок, зазначимо, що післясталінська епоха породила нове явище суспільно-культурної дійсності в Україні – дисидентський рух, якому були притаманні свобода у всіх її проявах, гуманізм, людиноцентризм та патріотизм. Усе це вкупі породить до життя цілу плеяду творчих особистостей, яким вдалося повернути ідею елітарності в літературі взамін соціалістичному реалізму й тисячам ідейних творів від яких не залишилося й сліду в сучасній Україні.

Середина 60-х років ХХ століття внесла корективи у суспільно-політичне життя. 1964 року було усунуто від влади М. Хрущова, на зміну йому прийшов Л. Брежнєв. Українська історична наука охрестила новий період «неосталінізмом».

3.3 Розвиток культури в умовах «неосталінізму»

Зміни у вищому партійному керівництві СРСР 1964 р. та УРСР 1972 р. – зміна Шелеста на Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У – перетворило Україну на «заповідник застою».

У цю добу відбулося три хвилі політичних арештів та розправ над дисидентами:

1. 1965 р. – непередбачена й вибіркова;
2. 1972 р. – організована й цілеспрямована;

3. 1980 р. – зачистка перед Олімпійськими іграми [97, с. 56].

Про невідповідність першої хвили арештів свідчить той факт, що наказ був несподіваний, відсутня логіка у принципі за яким обирали «арештантів», деякий час після затримання продовжувалися друкуватися твори ув'язнених.

Восени 1965 року були арештовані в Києві: І. Світличний, П. Моргун, Мартиненко, І. Русин, Є. Кузнецова, Я. Геврич, М. Гринь та інші; у Львові: Михайло й Богдан Горині, І. Гель, М. Осадчий, М. Косів, С. Батурін, Г. Садовська, М. Зваричевська, М. Масютко, Я. Менкуш; у Тернополі – І. Герета, М. Чубатий; у Луцьку – В. Мороз, Д. Іващенко; в Івано-Франківську – М. Озерний, В. Іванишин, О. Заливаха; в Одесі – С. Караванський [42, с. 95].

Ці арешти викликали неабиякий резонанс в середовищі українських інтелектуалів. На захист арештованих виступили М. Стельмах – депутат Верховної Ради СРСР, А. Малишко та Г. Майборода – депутати Верховної Ради УРСР, авіаконструктор О. Антонов та кінорежисер С. Параджанов [29].

Публічно осудили цю акцію під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків» восени 1965 року. Із промовами виступили І. Дзюба, В. Чорновіл та В. Стус. «В'ячеслав Чорновіл встав й вигукнув: «Хто проти тиранії – встаньте!» Заклик до протесту підтримав Василь Стус. Частина присутніх – більше ста чоловік – підвелася з місць. «Це сталося якоюсь мірою спонтанно, відрухово – і заклик, і те, що встали» [42, с. 96]. У скорім часі Стуса відрахували із аспірантури Інституту літератури АН УРСР, Дзюба та Чорновіл були звільнені з роботи видавництва «Молодь» та «Молода гвардія» відповідно.

Над раніше арештованими розпочинаються судові процеси, однак, більшість із них отримали доволі незначні терміни, що підтверджує думку про небажання влади розправитися з дисидентами, а скоріше за

все вона прагнула змусити їх «розкаятися», і, як це було заведено, в пресі опублікувати «покаяльні» листи із самокритикою.

Дослідник історії дисидентства Б. Захаров наводить такі дані щодо вироків: М. Озерний – 6 років суворого режиму, згодом зменшений до 3; М. Чубатий – 5 років; О. Заливаха – 4 роки суворого режиму; Я. Геврич – 5 років, замінено на 3; Є. Кузнецова – 4 роки; О. Мартиненко – 3 роки; І. Русин – 1 рік; М. Гринь – 3 роки умовно; М. Мастюк (єдиний на процесі хто не покався) – 3 роки тюрми та 3 роки таборів; І. Гель – 3 роки; Я. Менкуш – 2,5 роки; М. Горинь – 6 років суворого режиму; Б. Горинь – 3 роки; М. Осадчий – 2 роки; М. Зваричевська – 8 місяців [42, с. 97-98].

Ця хвиля репресій не тільки не зламала національно-визвольний рух, а й навпаки – переконала його учасників у правильності обраного шляху. Також «завдяки» цим діям ув'язнені в місцях відбування покарання почали знайомитися із дисидентами інших республік – Росії, країн Балтії, Вірменії, Грузії тощо. На так званій «великій зоні», тобто на волі, утворюються перші благодійні фонди допомоги засудженим та їх родинам.

У своїй праці «Лихо з розуму» В. Чорновіл дав наступний опис загального портрету засуджених: «Якби можна було скласти середню типову біографію засуджених в 1966 році за «антирадянську націоналістичну пропаганду та агітацію», вона могла б бути такою: засуджений Н. на день арешту мав 28-30 років, він виходець із селянської або робітничої родини, відмінно закінчив середню школу, поступив у вуз (дехто після армії), де був активним учасником наукових гуртків; як кращий студент одержав добре призначення, писав дисертацію (або й захистив її), публікувався у періодиці (або й видав книжку). Якщо навіть мав технічний фах, цікавився літературою і мистецтвом, вболівав за стан рідної мови й культури. Ще не одружений або ж одружився незадовго до арешту і має малу дитину» [14, с. 16]. За

цей твір, а точніше – за його появу на Заході, Чорновіл отримав 3 роки, які пізніше скоротили до 1 року та 6 місяців в таборі загального режиму.

Відбувши покарання В'ячеслав Чорновіл береться за видання самвидавського журналу «Український вісник», хоча деякі дисиденти виступали проти цього наміру, розуміючи, що це призведе до нових репресій [42, с. 105].

Чорновіл наголошував, що випуск цього журналу планується в межах радянського законодавства: «[...]видання в жодному разі не антирадянське і не антикомуністичне. За своїм змістом і завданням воно цілком легальне і конституційне. Критику окремих осіб, органів, установ, аж до найвищих включно, за допущені помилки у вирішенні внутрішньополітичних проблем, зокрема порушення демократичних прав особи і нації, «Вісник» не розцінює як антирадянську діяльність, а вважає гарантованими принципами соціалістичної демократії та Конституцією правом і почесним обов'язком кожного громадянина» [66, с. 176-177].

В «Українському віснику» друкуються В. Стус «Заборонені вірші Василя Стуса», «Твори, спотворені при друкові»; І. Калинець «Підсумовуючи мовчання»; Г. Чубай «Космач-1970», «Вертеп»; І. Сокульський «На Голгофу»; В. Мороз «Прелюд»; Є. Сверстюк «На свято жінки», «Собор у риштуванні», «Іван Котляревський сміється»; В. Симоненко «Окрайці думок»; М. Холодний «Біо-біографічна довідка, або 300 слів про себе» [66, с. 176-177].

Однак із номера в номер (а їх за редакцією Чорновола вийшло п'ять) література та публіцистика відходила на другий план. На першому ж стала суспільно-політична тематика, хроніки, спогади та новини про репресії.

Видання журналу свідчило про самоорганізацію опозиціонерів-інтелектуалів, а отже становило більшу загрозу для радянського ладу. Починають готуватися масові арешти.

12 січня 1972 року були заарештовані у Києві – І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Стус, Л. Плющ, З. Антонюк, трохи пізніше – І. Дзюба та інші; у Львові – В. Чорновіл, М. Осадчий, І. Гель, С. Шабатура, І. Стасів-Калинець, трохи пізніше І. Калинець та інші. Наступна хвиля припала на квітень-травень [42, с. 106]. Окрім арештів в Україні подібна акція сталася в Москві проти причетних до видання «Хроник текущих событий».

Полегшило процес розправи над дисидентами усунення з поста першого секретаря ЦК КП(б)У П. Шелеста та призначення на його місце слухняного Москві В. Щербицького. Разом із Шелестом своїх посад позбулася й більша частина керівників УРСР, які з ним працювали.

Показовим є те, що багатьом заарештованим пропонували «покаяння» та подальшу співпрацю з режимом. «Вперше цей засіб був застосований проти Івана Дзюби. Після 18-місячного ув'язнення (3 квітня 1977 р.) він підписав нового листа з визнанням своїх помилок і проханням до Президії Верховної Ради Української РСР про помилування. Подібна практика примусового «покаяння» у 1972-1979 рр. була застосована проти внучки Івана Франка Зіновії Франко, письменників Євгена Гуцало та Бориса Харчука, перекладача Григорія Кочура, історика Михайла Брайчевського та ін.»[29]. Основна мета таких дій – деморалізувати суспільство, показати безглуздість спротиву.

«Великий погром» на деякий час ліквідував дисидентський рух в Україні.

Поряд із переслідуванням інакодумців у цей час розгорнулася активна русифікаторська політика Кремля. Сам Щербицький відмовився від вжитку української при публічних виступах. В СРСР та УРСР було прийнято ряд нормативних актів, які прискорили русифікаторські процеси:

1. Закон СРСР «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту» (19 липня 1973 р.).

2. Закон УРСР «Про народну освіту» (28 червня 1978 р.) [65, с. 33].

Відповідно до цих документів встановлювався добровільний вибір мови навчання – ст. 20 першого закону; ст. 26 другого закону право вибору мови навчання залишала за батьками [89, с. 145-146].

Поряд із законами 1978 року вийшла директива Міністерства освіти УРСР «Удосконалення вивчення російської мови в школах республіки», відповідно до якої російська починала вивчатися з першого класу в школах з українською мовою навчання, а також «[...]для поліпшення викладання російської мови ввести в педагогічних навчальних закладах поділ навчальних груп на підгрупи[...]» [11].

У результаті такої політики кількість українських шкіл почала стрімко зменшуватися, особливо в містах. На кінець 70-х років лише 28% шкіл обласних міст проводили навчальний процес українською [65, с. 33].

Із середини 1970-х років відбулися дві події, які сприяли формуванню нової – правозахисної – течії в українському визвольному русі. Це: 1) повернення із місць позбавлення волі ув'язнених в часи «великого погрому»; 2) приєднання СРСР до Заключного Акту Гельсінських угод та політика розрядки в міжнародних відносинах.

Так, 9 листопада 1976 року виникає Українська Гельсінська Група у складі Олеся Бердника, Петра Григоренка, Івана Кандиби, Левка Лук'яненка, Оксани Мешко, Миколи Матусевича, Мирослава Мариновича, Миколи Руденка, Ніни Строкатої, Олексія Тихого [7, с. 870-872].

Дослідники виділяють п'ять етапів її діяльності:

1. 9 листопада 1976 р. – 5 лютого 1977 р. – діяльність членів-засновників;
2. 6 лютого 1977 р. – січень 1979 р. – пік організаційної діяльності в умовах постійної загрози арешту учасників;

3. лютий 1979 р. – жовтень 1979 р. – приєднання до групи політв'язнів і зміна акцентів у діяльності з правозахисту на розвиток національної ідеї;
4. листопад 1979 р. – березень 1981 р. – витіснення групи із суспільного життя;
5. квітень 1981 – 7 липня 1988 р. – стагнація гельсінського руху[81].

У розробленій М. Руденко «Декларації Української громадської групи сприяння виконання Гельсінських угод» окреслювалася мета організації:

«- сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини. Домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж особою і державою;

- виходячи з переконань, що мир між народами не можна забезпечити без вільних контактів поміж людьми, а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого Акту Наради з питань безпеки і співпраці в Європі;

- домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватись підсумки виконання Гельсінських угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією;

- з метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування на Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агентств тощо»[18].

Як видно із цього документу, український рух еволюціонував в сторону відокремлення України від УРСР.

На членів УГГ розпочалося полювання кегебістів. Найбільше арештів та судів припало напередодні Олімпіади-80 в Москві, частина заходів якої повинна була відбутися в Києві.

У 1979-1980 рр. були заарештовані та засуджені такі члени УГГ: О. Бердник, М. Горбаль (за спробу зґвалтування), Я. Лесів (за зберігання, виготовлення та збут наркотиків), В. Калиниченко, брати Січки, О. Гейко-Матусевич, З. Красівський, В. Чорновіл (за спробу зґвалтування), І. Сокульський, В. Стус, О. Мешко та інші [42, с. 133-137].

Серед заарештованих та засуджених членів УГГ четверо загинули в таборах – Василь Стус, Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко [51, с. 494].

І хоча у підсумку правозахисний рух так і не спромігся об'єднати під своїми ідеями значну кількість людей, його діяльність, за слушним зауваженням Я. Грицака, «[...] послужила добрим засівом під ті важливі політичні зміни, які пережила Україна у 1987-1991 рр.» [29].

3.4 «Перебудова» та її вплив на трансформаційні процеси розвитку культури

Остання сторінка радянської історії була перегорнута у 1985 році, коли до влади прийшов доволі молодий (відносно своїх попередників та складу ЦК) М. Горбачов. Своєму сходженню на «олімп» багато в чому він завдячує В. Щербицькому, який довше всіх утримувався в кріслі з колишнього брежнєвського оточення.

Довідавшись про смерть К. Черненко, він перервав візит до США (був головою делегації), відлетів до Москви й підтримав М. Горбачова [36, с. 4]. Такий хід дав можливість Щербицькому бути на чолі УРСР до 1989 року. А тому й курс на перебудову в Україні розпочався пізніше, ніж в цілому в СРСР. Як слушно зауважую Я. Грицак, що «[...] Горбачов радо жертвував «перебудовою» і «гласністю» в Україні ради збереження політичної стабільності у найбільшій неросійській республіці СРСР» [29].

Поштовхом до змін в УРСР послужила жахлива Чорнобильська трагедія, яка консолідувала суспільство в умовах, коли влада всіма

силами та засобами намагалася приховати факт аварії та небезпеку наслідків [77, с. 81]. Люди починали розуміти необхідність об'єднання задля контролю дій влади й реальної реалізації принципів «гласності».

Консолідуючою силою в цьому процесі стануть неформальні організації (не підконтрольні партії та її структурним елементам типу ВЛКСМ/ЛКСМУ). Однією із перших таких організацій стане Українська Гельсінська Спілка (липень 1988 р.) на чолі з Левком Лук'яненко. Роком раніше – у 1987 – відновиться видання «Українського вісника» (В'ячеслав Чорновіл), який стане офіційним органом УГС[33, с. 91]. Вимоги організації були викладені в «Декларації принципів УГС»:

1. Перебудова СРСР на конфедеративних засадах.
2. Українізація.
3. Самостійна міжнародна політика.
4. Передача влади в руки рад, вибори до яких повинні здійснюватися на альтернативній основі.
5. Перехід до ринкової економіки та економічна самостійність УРСР.
6. Контроль суспільства над діяльністю правоохоронних органів. Ліквідація КДБ.
7. Звільнення політв'язнів.
8. Право людини на свободу віросповідання [2].

«Декларація принципів УГС» стане ґрунтом для організаційного оформлення та діяльності інших неформальних організацій: Український культурологічний клуб (Київ, 1987), молодіжне Товариство Лева (Львів, 1987), Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції (Київ, 1987), студентська організація «Громада» (Київ, 1988), Товариство української мови імені Тараса Шевченка (Київ, 1989), «Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса» (Київ, 1989) та ін. [19, с. 134; 60, с. 46].

Одним із найдискутованіших питань часів перебудови було мовне. І це не дивно, адже від 30-х років в Україні проводилася активна політика русифікації. Її результати – станом на 1987 рік в УРСР 75% шкіл були українськими, однак в них навчалося менше 50% учнів, а в 25% російських шкіл – більше 50%. Останні були переповнені. Однак влада робила вигляд, що піклується про мову українського народу, яка була рідною для 87,7% населення (згідно з переписом 1989 року) [33, с. 144]. У багатьох обласних центрах південної та східної України таких як Донецьку, Харкові, Луганську, Одесі, Миколаєві та Криму взагалі не залишилося бодай однієї української школи.

Дискусію розпочали літератори, члени Спілки письменників України – С. Тельнюк, О. Гончар, С. Плачинда. Останній був автором статті в «Літературній Україні» «А мова – як море», якій і судилося стати точною відліку у вирішенні мовного питання [36, с. 5-6]. 16 червня 1987 року пленум СПУ постановив «Доручити президії правління СПУ звернутися до Президії Верховної Ради УРСР з проханням внести до Конституції УРСР статтю про державний статус української мови на території УРСР» [10, с. 443].

Під тиском громадськості 27 жовтня 1989 року ВР УРСР внесла зміни до Конституції й в статті 73 закріпила за українською мовою статус державної [9]. Наступного дня – 28 жовтня 1989 року – було прийнято Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», яким підтверджувався статус української як державної[4].

Суттєві зміни відбулися в історичній науці. Друкуються праці раніше заборонених істориків, таких як М.Костомарова, Д.Яворницького, Л.Єфименка, М.Грушевського, І.Крип'якевича, Д.Дорошенка, Д.Донцова[71, с. 199]. Відбувалося переосмислення історичного минулого. Без класового підходу досліджуються події Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, постаті І. Мазепи, С. Петлюри, трагедія Голодомору 1932-1933 років. 1990 року

виходить збірник статей «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [33, с. 149]. Також історики розгорнули роботу по дослідженню архівів ВУЧК-ДПУ-КДБ. У кожній області почалася підготовка до видання «Книг пам'яті» зі списками всіх загиблих за Україну [33, с. 149-150].

Навесні 1990 року відбулися вибори до ВР УРСР – перші альтернативні й останні в історії радянської України. Вперше до її складу потрапили представники демократичного табору. З цього часу процес розпаду СРСР стає невідворотним. Для України останньою крапкою в майже 70-річному радянському полоні стане 24 серпня 1991 року. Відтоді український народ отримав можливість будувати власну державу.

Отже, друга половина ХХ століття для України та української культури стала часом випробувань сталінськими репресіями та «неосталінізмом» часів Брежнєва. Між цими епохами, в роки «відлиги», відбулося часткове пом'якшення режиму, однак воно було короткотривалим і неповносправним. Радянська влада, декларуючи принципи демократизму та рівності всіх «братських народів» і їх культур, насправді ж проводила політику, яка мало чим відрізнялася від російського імперського шовінізму. Та навіть не дивлячись на це, український народ зміг вистояти перед цими випробуваннями, невеличка когорта людей розгорнула запеклу боротьбу із системою, яка врешті решт досягла мети – пута радянської влади було скинуто й українська нація отримала своє законне право на самостійний розвиток у власній суверенній, незалежній державі.

РОЗДІЛ 4

ЗВ'ЯЗОК ТЕМИ ІЗ ШКІЛЬНИМ КУРСОМ ІСТОРІЇ

4.1 Місце теми культури в шкільному курсі історії України 11 класу

Вивчення історії України в курсі старшої школи (10-11 класи) регламентується програмою, затвердженою Наказом №1407 Міністерством освіти і науки України від 23.10.2017 р. У 2019 році до програми були внесені зміни, відповідно до Наказу №236 від 21.02.2019. Рівень стандарт\академічний передбачає навчальне навантаження 1,5 години історії України на тиждень в 11 класі, за рік – 52 години/уроки[5].

Станом на початок 2020/2021 навчального року в школах України використовують шість різних підручників, затверджених Наказами МОН, для вивчення історії на рівні стандарт/академічний:

№1. Авторський колектив В. Даниленка, М. Смольницької[34].

№2. О. Струкевича та С. Дровозюка[85].

№3. О. Гісема та О. Мартинюка [27].

№4. Н. Сорочинської та Ольги Гісем[84].

№5. Г. Хлібовської, О. Наумчук, М. Крижановської, І. Гирича, І. Брунейка[90].

№6. В. Власова та С. Кульчицького [25].

Структура усіх підручників визначена програмою:

Повторення. Вступ.

Розділ 1. Україна в перші повоєнні роки.

Розділ 2. Україна в умовах десталінізації.

Розділ 3. Україна в період загострення кризи радянської системи.

Розділ 4. Відновлення незалежності України.

Розділ 5. Становлення України як незалежної держави.

Розділ 6. Творення нової України[5].

Як бачимо, в структурі шкільного курсу історії України за 11 клас не передбачено окремих розділів, присвячених вивченню культури. А тому підручник містить лише параграфи з даного питання. Також культурологічний зміст мають параграфи, які висвітлюють суспільно-політичне життя УРСР, наприклад: діяльність шістдесятників (розділ 2), діяльність правозахисних організацій та дисидентського руху, Української Гельсінської Спілки (розділ 3), неформальних громадських об'єднань періоду перебудови та гласності (розділ 4), тощо.

Важливим з точки зору академічної свободи вчителя є відсутність фіксованої кількості годин на вивчення кожної теми, як це було до 2017 року. Це, на наш погляд, дає можливість вчителю на власний розсуд, спираючись на свій досвід, розставляти основні акценти у вивченні історії. Однак, варто зауважити, що це єдиний плюс в новій-старій програмі, яка націлена на вивчення передусім суспільно-політичних процесів, а тому культурологічна тематика відходить на другий план й часто вчителі нехтують нею, залишаючи на самостійне опрацювання учнями [63]. Стримуючим фактором також слугує необхідність підготовки учнів до ЗНО, де питання культури є лише поодинокими краплями.

Ще однією проблемою є те, що більшість авторів підручників не є практикуючими вчителями – це науковці університетів, Академії Наук, академій неперервних освіт, які, на наше переконання, відірвані від сучасних реалій шкільної освітньої діяльності й намагаються перенести академічну історичну науку в площину закладів загальної середньої освіти. А тому проблема змісту шкільної історичної освіти залишається відкритою.

Прикладом нашої наведеної позиції є II круглий стіл «Робочої наради з моніторингу шкільних підручників з історії України», який відбувся в далекому 2008 році. Із 18 науковців, які працювали над

аналізом підручників – жодного шкільного вчителя [76, с. 4-5]. А також, із всіх науковців, які висловили свої зауваження до змісту освіти й якості підручників, у майбутньому лише двоє – К. Баханов та І. Гирич – долучилися до укладання програми й жодного – до створення нових підручників.

Серед зауважень до підручників, висловлених у 2008 році такі:

- міфологізація цивілізаційної спадщини України;
- домінування політичної та мілітарної історії;
- відсутність уваги до локальних історій;
- песимістичне уявлення про історію України з її постійним колоніальним статусом, що веде до формування комплексу меншовартості;
- етноцентричність історії;
- відірваність від контексту всесвітньої історії;
- спрямовані на механічне засвоєння знань без розвитку навичок самостійного критичного мислення;
- некоректність використання термінів та понять, перевантаженість другорядним фактажем, незадовільний візуальний вигляд [76, с. 11-26].

Сучасні підручники більшість цих зауважень врахували, однак домінування політичної та мілітарної історії залишилося.

Увага до підручника серед науковців пояснюється тим, що, на жаль, у сучасному освітньому просторі він залишається чи не єдиним джерелом знань школярів [20, с. 282; 92, с. 20].

Культурологічний зміст історичної освіти, на нашу думку, не знайшов належного відображення в програмі, й, відповідно – у підручниках.

Ця проблема вимагає нагального вирішення, адже саме через цю складову відбувається «[...] усвідомлення учнями власної причетності до художніх традицій свого народу, потреби у творчій самореалізації і

духовно-естетичному самовдосконаленню, реальної відповідальності за збереження національних культурних надбань, адже становлення людини відбувається в культурі» [26, с. 21].

Ж. Гаврилюк наводить наступні особливості уроків історії, які є важливими в історичній освіті: «1) зміст та методика викладу мають опиратися на органічно поєднані принципи педагогіки і закони мистецтва та мобілізацію міжпредметних зв'язків; 2) саме на уроках культури шкільного курсу розкриваються духовні просторово-часові і причинно-наслідкові зв'язки, устанавлюється діалог в історико-культурному просторі; 3) усвідомлюється історична епоха, яка втілена в образах різних видів мистецтв; 4) уроки культури у шкільному курсі історії є основою естетичного виховання, способом вироблення моральної оцінки. Без особистісного переживання й усвідомлення світу (чим відрізняються уроки культури) освіта та розвиток особистості є неможливими; 5) за влучним висловом В. Власова, питання культури гуманізують освіту й є надзвичайно важливими для соціологізації молодого покоління» [26, с. 24].

Отже, сучасним методистам, розробникам державних стандартів освіти, авторам програм, підручників, реформаторам змісту освіти, міністрам та іншим, причетним до проведення реформ у сфері освіти в цілому та в сфері шкільної історичної освіти – конкретно, треба звернути особливу увагу на таку актуальну складову як культура України та українського народу, яка є однією із важливих елементів формування сучасного громадянського суспільства України.

4.2 Розробка уроку з теми: «Дисидентський рух 60-х років»

Урок № ____

Тема: «Дисидентський рух 60-х років»

Мета:

1) навчальна – закріпити здобуті знання з теми «Україна в умовах десталінізації», підготуватися до уроку узагальнення знань;

2) розвивальна – вдосконалити навички роботи з джерелами інформації, вміння висловлювати власні думки з питань теми, розвивати критичне та логічне мислення;

3) виховна – виховувати в учнів повагу до думок інших, формувати ціннісне відношення до історичного минулого власного народу.

Тип уроку: урок застосування знань, умінь і навичок.

Форма проведення: практичне заняття.

Форми роботи на уроці: вирішення тестових завдань, бесіда, робота з історичними джерелами.

Обладнання: підручник, зошити учнів, роздатковий матеріал, ілюстративний матеріал (на дошці), мобільні телефони із встановленою програмою «QR Code Reader»(або іншою, яка зчитує QR-коди).

Хід уроку

1. Організаційний етап (1 хв.)

Привітання. Перевірка готовності учнів до уроку. Перевірка відсутніх.

2. Мотивація навчальної діяльності (3-5 хв.)

Як вплинула десталінізація на суспільно-політичне життя?

Десталінізація – це закономірний процес чи випадковість?

Обґрунтуйте свою відповідь.

3. Повідомлення теми уроку (1 хв.)

4. Актуалізація опорних знань (7-8 хв.)

1.

У хмарі тегів знайдіть прізвища поетів та письменників шістдесятників.

2. Виконайте тестові завдання

1. Період «відлиги» в історії України пов'язаний із:

- А) Сталіним;
- Б) Хрущовим;
- В) Кагановичем;
- Г) Маленковим.

2. Поява терміну «відлига» пов'язана із:

- А) І. Еренбургом;
- Б) І. Дзюбою;
- В) Л. Костенко;
- Г) Є. Сверстюком.

3. Засудження «культу особи» та початок лібералізації відбулося у:

- А) 1953 р.;
- Б) 1954 р.;
- В) 1955 р.;
- Г) 1956 р.;

4. Левко Лук'яненко у 1958-1961 роках очолював:

- А) УРСС;
- Б) УНЦ;

В) ДСС;

Г) УНФ.

5. Основна мета цієї організації:

А) демократизація СРСР;

Б) перетворення СРСР на конфедерацію;

В) вихід України із СРСР;

Г) українізація в УРСР.

6. Початок епохи шістдесятництва пов'язаний із створенням:

А) Клубу творчої молоді «Сучасник»;

Б) Клубу творчої молоді «Пролісок»;

В) Української робітничо-селянської спілки;

Г) доповіддю М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки».

V. Самостійне виконання учнями завдань під контролем та за допомогою вчителя (30 хв.)

1. Скориставшись QR-кодом, перегляньте фільм «Шістдесятники» та виконайте письмово до нього завдання:

1) у яких умовах відбувалося становлення майбутніх шістдесятників?

2) які розчарування чекали на них після закінчення Другої світової війни?

3) назвіть прізвища найбільш активних митців-шістдесятників та їх вклад у розвиток культури;

4) чому ув'язнення в таборах не зламало духу багатьох дисидентів?

5) у чому полягає «феномен» Сергія Параджанова?

6) яка мета репресій проти дисидентів середини 60-х років?

2. Прочитайте уривок із праці В. Чорновола «Лихо з розуму» та виконайте завдання.

«Якби можна було скласти середню типову біографію засуджених в 1966 році за «антирадянську націоналістичну пропаганду та агітацію»,

вона могла б бути такою: засуджений Н. на день арешту мав 28-30 років, він виходець із селянської або робітничої родини, відмінно закінчив середню школу, поступив у вуз (дехто після армії), де був активним учасником наукових гуртків; як кращий студент одержав добре призначення, писав дисертацію (або й захистив її), публікувався у періодиці (або й видав книжку). Якщо навіть мав технічний фах, цікавився літературою і мистецтвом, вболівав за стан рідної мови й культури. Ще не одружений або ж одружився незадовго до арешту і має малу дитину» [14, с. 16].

1.) Поділіться думками один з одним та запишіть їх до зошита стосовно спільних рис засуджених. У чому насправді полягав їх злочин?

3. Прочитайте текст (обговорення та дискусія в класі).

«Був такий випадок,— пише Василь Шиманський. — Десь так 8 грудня 1962 року — це якраз шахтарі одержують аванс (24-го кожного місяця вони получку одержують) — ми(я і Стус) після уроків пішли в 20-ту їдальню обідати на території шахти... Ми, як завжди, зайняли чергу. Василь високий на зріст, я малий. Він мене вперед пропускає. Підходжу я до вікна роздачі і кажу тій жінці, яка видає страви: «Мені, будь ласка, на перше борщ, на друге шніцель з картопляним пюре і каву». А ззаду шахтарі стояли в черзі. Один з них: «Ти што, падло, по-нашому говоріть неумєєш? Ти почємуговоріш«на перше»? Ти што, не можєш по-человєчєскісказать: «Дай нам первое?» А ти говоріш«на перше, на другє!». Та жінка, що за роздачею стояла, каже: «Как вам не стыдно, ето ж учителя нашей школы!» А він не витримав, цей, що ззаду стояв: «А нам наплевать, што ето учителя. Ето бандрєровци. Ми іх в сорок пятом году недобілі, так сейчасдобйом»

Василь не витерпів, як стояв, розвертається, схопив цього негідника, підняв його і каже: «Замовкни, негіднику, а то зараз з тебе мокре місце буде!» Лишив я ту страву, теж підскочив, зав'язалася така боротьба...» [69].

1.) Як ви вважаєте, що стало причиною виникнення такої ситуації?
Для аргументації своєї думки наведіть конкретні факти з підручника.

2.) Яку позицію займала українська інтелігенція щодо посилення процесів русифікації в УРСР?

3.) Чи відчуваємо ми сьогодні відлуння русифікаторської політики СРСР? У чому це проявляється? Відповідь аргументуйте.

6. Підведення підсумків (3-4 хв.)

Учитель аналізує роботу учнів на уроці.

По завершенню уроку зошити, в яких виконувалися практичні роботи учні здають на перевірку.

7. Повідомлення та пояснення домашнього завдання (2 хв.)

1. Повторити матеріал розділу 2 підручника. Підготуватися до уроку узагальнення знань у формі письмової контрольної роботи.

2. Написати невеличке есе (15-20 речень) «Радянська дійсність очима шістдесятників».

ВИСНОВКИ

Розвиток культури в Україні часів радянської доби відбувався в руслі загальних суспільно-політичних тенденцій. А тому й періодизація становлення й розвитку радянської культури в Україні така ж, як і самої історії:

1 період – 20-ті роки ХХ століття – культурне відродження;

2 період – 30-ті роки ХХ століття – становлення тоталітарної моделі культури в умовах масових репресій;

3 період – 1939-1945 рр. – культура в умовах Другої світової війни;

4 період – 1945-1953 рр. – відновлення ідеологічного тиску на культурні процеси в умовах повоєнної відбудови;

5 період – 1953-1964 рр. – лібералізація суспільно-політичного життя під час відлиги, часткова свобода культурної діяльності;

6 період – 1964-1985 рр. – повернення до сталінської моделі культури;

7 період – 1985-1991 рр. – перебудова та трансформаційні процеси в розвитку культури.

Кожен із зазначених періодів мав свої особливості. Але, в той же час, всі їх об'єднує те, що культура відігравала яскраво виражену ідеологічну роль. Сам розвиток культури визначався не митцями, а партійними чиновниками.

Для першого періоду був характерним відхід від комуністичної ідеології, що проявився у впровадженні політики непу та українізації. Основна мета українізації – повернути на свій бік – більшовицький – населення України, відмежуватися від старих порядків царської Росії й показати «турботу» про український народ і його культуру. У цей час активно зростає кількість українських шкіл, партійний апарат українізується, діловодство переходить на українську, починається

кампанія з ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Свобода в літературі та мистецтві породжує цілу плеяду талановитих молодих поетів, письменників, художників, скульпторів та кінорежисерів – М. Хвильовий, О. Довженко, Еллан-Блакитний. З еміграції повертаються вчені, серед них – Михайло Грушевський. Активно працює Всеукраїнська Академія наук України.

Однак уже в другий період – з 1928/1929 року – розвиток культури гальмується. Пов'язано це із утвердженням одноосібної влади Сталіна. Поступово згортаються процеси українізації, свободи творчої діяльності. Україна переживає жахливі часи Голодомору, епохи «великого терору» та «розстріляного відродження». Із 30-х років можемо говорити про повну ідеологізацію культури й насадження єдиного правильного методу в мистецтві – соціалістичного реалізму.

Друга світова війна – 1939-1945 рр. – перервала на деякий час тоталітаризацію культури. Всі сили держави, в тому числі й культурні, були кинуті на боротьбу із ворогом. Поети і письменники вели боротьбу словом, науковці – новітніми розробками у галузі медицини, виробництва, військово-промислового комплексу. Війна принесла непоправні втрати культурному фонду – музеї, бібліотеки, архіви або не встигли евакуювати й знищили, або залишили і їх вивезли до Німеччини. А тому на сьогоднішній час досить актуальним є питання реституції культурної спадщини українського народу.

Завершення війни породило в суспільстві очікування на зміни. Народ, який переміг ворога, сподівався на покращення свого становища. Однак, Кремль вважав інакше. Починаючи з 1945 і по 1953 рік відбувається продовження становлення тоталітарного суспільства та культу особи Сталіна. У цей час відновлюються репресії, однак тепер вони носили умовно-воєнний характер – особи, які залишилися в окупації, воїни, які здалися у полон – потрапляли в категорію «ворогів народу». Відновлюються переслідування проти церкви – у цей період

ліквідовано УАПЦ. Репресіям піддаються поети та письменники. Як приклад – В. Сосюра – отримавши у 1948 році Сталінську премію за вірш «Любіть Україну!» вже у 1951 році піддався нищівній критиці за «буржуазний націоналізм». Боротьба з «буржуазним націоналізмом» розгорнулася й у сфері науки – історії, літератури, генетики. Повоєнні роки – це роки «жданівщини» та «лисенківщини».

Часткове потепління у сфері розвитку культури починається із 1953 року й триватиме до початку 60-х років. Період, який отримав назву «відлига» характеризується відходом від сталінізму, відбувається розвінчування культу особи. Творча інтелігенція з ентузіазмом сприйняла доповідь Хрущова на XX з'їзді. Молоді талановиті митці починають об'єднуватися в клуби творчої молоді. В українській літературі з'являється ціла плеяда молодих митців-новаторів – В. Дрозд, М. Вінграновський, Л. Костенко, В. Симоненко, Г. Тютюнник, Д. Павличко, В. Підпалій, Б. Олійник, Є. Гуцало, В. Стус; публіцисти, літературні критики – І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, М. Осадчий, І. Світличний, брати Горині; художники – А. Горська, Л. Семикінка, Г. Севрук, О. Заливаха. Не дивлячись на те, що період відлиги був доволі коротким, саме тоді сформувався дисидентський рух, якому судилося розхитати підвалини СРСР.

З усуненням від влади Хрущова починається новий етап розвитку культури – епоха неосталінізму. Україною прокотилося три хвилі репресій проти інакодумців: 1965, 1978, 1980. Відбувається оформлення правозахисного руху в діяльності Української Гельсінської Спілки.

Останній акорд радянської доби – період «перебудови» (1985-1991 рр.). У цей час активну діяльність провадять неформальні організації, мета діяльності яких – контроль над роботою партійних і державних органів у дусі гласності. Суттєві зміни відбулися в історичній науці. Друкуються праці раніше заборонених істориків, таких як М.Костомарова, Д.Яворницького, Л.Єфименка, М.Грушевського,

І.Крип'якевича, Д.Дорошенка, Д.Донцова. Відбувалося переосмислення історичного минулого. Без класового підходу досліджуються події Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, постаті І. Мазепи, С. Петлюри, трагедія Голодомору 1932-1933 років. 1990 року виходить збірник статей «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Також історики розгорнули роботу по дослідженню архівів ВУЧК-ДПУ-КДБ. У кожній області почалася підготовка до видання «Книг пам'яті» зі списками всіх загиблих.

Відроджується правозахисний рух – Українська Гельсінська Група. Однак дуже швидко із правозахисного він переріс у рух за зміни в СРСР, що в кінцевому рахунку призведе до його розпаду. Керівники Союзу намагалися будь-яким способом втримати маси під контролем, однак їм це не вдалося. Найбільшим культурним здобутком цього часу є припинення русифікації й закріплення статусу державної мови за українською.

Навесні 1990 року відбулися вибори до ВР УРСР – перші альтернативні й останні в історії радянської України. Вперше до її складу потрапили представники демократичного табору. З цього часу процес розпаду СРСР стає невідворотним. Для України останньою крапкою в майже 70-річному радянському полоні стане 24 серпня 1991 року. Відтоді український народ отримав можливість будувати власну державу.

Аналізуючи чинну програму з історії України та підручники, доходимо висновку, що культурологічна складова є другорядною. На першому плані стоять теми політичного, соціально-економічного життя. Тема культури – це лише один параграф наприкінці кожного розділу. Підручники є досить різними, але більшість із них має достатню кількість позатекстового матеріалу – ілюстративного (фотографії діячів, фотокопії документів, схеми і таблиці), окрім того вони містять джерела, що дає можливість учням вивчати культуру, відчуваючи дух епохи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела:

1. XII съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. М., 1968. 921 с.
2. Декларація Української Гельсінської Спілки. URL : http://dsp.elibukr.org/bitstream/1984/1304/1/doc_001.pdf
3. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? URL : <http://history.org.ua/LiberUA/966-518-110-6/966-518-110-6.pdf>
4. Закон УРСР «Про мови в Українській РСР» (1989 р). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11#Text>
5. Історія України (рівень стандарту) : навчальна програма для закладів загальної середньої освіти (5-11 класи). URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-vnesennya-zmin-do-navchalnih-program-z-istoriyi-ukrayini-dlya-5-9-ta-10-11-klasiv-zakladiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti>
6. Історія України (соціально-політичні аспекти) : Хрестоматія / Автор-упорядник доктор історичних наук, професор С. О. Костишева. К. : НТУУ «КПІ», 2009. 338 с.
7. Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. К. : Наук, думка, 2013. 1056 с.
8. Конституція СРСР (5 декабля 1936 года). URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm#10>
9. Конституція УРСР (1978 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text>
10. Національні відносини в Україні у ХХ столітті : Збірник документів і матеріалів / Упорядники : М. І. Панчук (керівник), І. Л. Гошуляк та ін. К. : Наукова думка, 1994. 559 с.
11. Постанова Ради Міністрів УРСР від 2 листопада 1978 р. №518 «Про заходи по дальшому вдосконаленню вивчення і викладання

російської мови в Українській РСР».

URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/518-78>

12. Реабілітовані історією. Харківська область. Кн.1. Ч.2. К.; Харків: Оригінал. 2008. 672.
13. Україна в ХХ столітті (1900-2000) : збірник документів і матеріалів / Упорядники: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. Ю. Король та ін. К.: Вища школа, 2000. 351 с.
14. Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»). Париж : Перша українська друкарня у Франції, 1967. 336 с.

Література:

15. Автушенко І. Вплив комуністичного тоталітарного режиму на культурний розвиток України (1920 – перша половина 30-х рр.). *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 5. С. 118-122.
16. Акуленко В. Правовий статус евакуйованих з України у східні райони СРСР музейних, бібліотечних і архівних цінностей під час Другої світової війни. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/80198>
17. Бажан О. Г. Особливості національно-культурного життя в Україні в другій половині 1940-х років. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10009/Bazhan_Osoblyvosti_natsional%27no_kul%27turnoho.pdf
18. Бажан О. Г. Українська Гельсінська Група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10461/Bazhan_Ukrayins%27ka_Hel%27sins%27ka_hrupa%20.pdf
19. Баран В. К., Буравський О. А. Суспільно-політичні процеси в Україні у 1985-1991 рр. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету ім. Л. Українки*. 2013. Вип. 9-10. С. 133-137.

- 20.Баханов К. О. Оновлення змісту сучасної української історичної освіти : монографія. Донецьк : Юго-Восток, 2005. 326 с.
- 21.Бачинський Д. Місце та роль української інтелігенції в національній політиці радянської держави на початку 20-х рр. ХХ ст. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2009. Вип. 15. С. 107-120.
- 22.Березівська Л. Прихована реформа в УРСР: причини, напрями, наслідки(30-ті роки ХХ ст.). URL: <http://eprints.zu.edu.ua/1895/1/1.pdf>
- 23.Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960-1965). *Студії мистецтвознавчі*. 2012. №4. С. 7-40.
- 24.Бикадорова А. О., Сергієнко Г. С. Зародження руху та особливості діяльності шістдесятників в Україні. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2017. №1. С. 5-8.
- 25.Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Літера ЛТД, 2019. 256 с.
- 26.Гаврилюк Ж. М. Методика реалізації культурологічного змісту в курсі історії України. *Вісник національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. №3. С. 20-28.
- 27.Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Видавництво «Ранок», 2019. 288 с.
- 28.Грамотність українського населення у 1897 р. URL: <https://pollotenchegg.livejournal.com/98061.html>
- 29.Грицак Я. Нариси з історії України : формування модерної української нації. URL: http://history.franko.lviv.ua/gryc_content.htm

- 30.Грідіна І. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939-1945 рр. : людський вимір: автореф..... канд. іст. наук. : 07.00.01. Донецьк, 2001. 22 с.
- 31.Грінченко В., Грінченко В. Тенденції розвитку мистецького життя в Україні в часи хрущовської «відлиги». *Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія : Історичні науки.* 2010. Вип. 13. С. 59-69.
- 32.Давва В. В. Ідеологічні чинники розбудови української національної культури у 20-тих рр. ХХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія.* 2012. Вип. 4. С. 41-47.
- 33.Даниленко В. М. Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії. К. : Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.
- 34.Даниленко В., Мирославська С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Генеза, 2019. 224 с.
- 35.Дацків І. Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни : дис..... канд. іст. наук : 07.01.00. Чернівці, 2001. 168 с.
- 36.Дещинський Л. Є. Національно-визвольний рух в Україні у 80-х рр. ХХ ст. URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/1653/1/01.pdf>
- 37.ДещинськийЛ.Є., Терський С.В., Зінкевич Р.Д., Денісов Я.Я. Історія української та зарубіжної культури. Підручник. Львів: Видавництво «Бескид Біт», 2008. 252 с.
- 38.Діак І. В. Українське відродження або нова русифікація. URL: <http://ukrcenter.com/Література/Іван-Діак/62369-1/Українське-відродження-або-нова-русифікація>

- 39.Єфименко Г. Коренізація, українізація, націоналізм. Голодомор як цілеспрямований результат політики Кремля. *Сучасність*. 2008. №11. С. 46-52.
- 40.Жосан О. Спроби формування національної ідентичності українців під час нацистської окупації : 1941-1944 роки. URL: <http://education-ua.org/ua/ekskurs/444-osvita-ukrajini-v-period-nimetskoji-okupatsiji-1941-1944-iz-gazeti-ukrajinske-slovo-1941>
- 41.Захаров Б. Напрями і течії дисидентського руху в Україні (1956-1987). URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:s90K4JP6YP UJ:https://periodicals.karazin.ua/drinov/article/download/794/581/+&c d=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>
- 42.Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987). Харків : Фоліо, 200. 144 с.
- 43.Звонкова Г. Л. Академія наук : екскурс у 1930-ті роки. URL: <http://journal.museum.kpi.ua/archive/2012-vol-15/proceedings-2012-vol-15-page-094-101.pdf>
- 44.Історія світової та української культури: Підручник для вищ. закл. освіти / В. А. Греченко, І. В. Чорний, В. А. Кушнерук, В. А. Режко. К.: Літера ЛТД, 2006. 480 с.
- 45.Історія української культури : курси лекцій / під заг. ред. Костилюєвої С. О. К. : ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2010. 334 с.
- 46.Історія української культури. Навч. посіб./ За ред. О. Ю. Палової. К.: Центр учбової літератури, 2012. 368 с.
- 47.Коваль М. Політика проти історії : українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки. *Український історичний журнал*. 2002. №1. С. 3-26.
- 48.Когород Л. Україна в роки Другої світової війни : Методичні рекомендації до семінарських занять з курсу «Історія і культура

- України для студентів ступеня освіти «Бакалавр». Дніпро : Видавництво ПДАФКіС, 2017. 60 с.
49. Козир В. В. Ідеологічний вимір феномену лікнепу в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. XXXIX. С. 97-101.
50. Коник О. О. Перший кінофестиваль у Херсонській області (грудень 1944 р.). *Література та культура Полісся*. 2016. №83. С. 56-65.
51. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура : Курс лекцій. К. : Центр навчальної літератури, 2005. 584 с.
52. Кріль М. Українські «шістдесятники» : незакінчений проект. *Kulturywschodniosłowiańskie – oblicza i dialog*. 2012. Т.2. С. 51-59.
53. Куліш М. Мина Мазайло. URL: <http://www.ukrcenter.com/Література/МИКОЛА-КУЛІШ/86551/Мина-Мазайло->
54. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956-1964). *Український історичний журнал*. 1998. №4. С. 91-102.
55. Куц О. Українізація як каталізатор духовного життя українського суспільства 20-30-х років. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kuts_ukrainizatsiia.pdf
56. Лисенко О. Є. Важкий шлях до миру : українське суспільство та влада у середині 1940 – на початку 1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2015. №5. С. 19-42.
57. Литвих Т. В. Тенденції культурних процесів в Україні в умовах «Відлиги» (друга половина 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст.) – наука, література та мистецтво. URL: <http://history-pages.kpi.ua/blog/2015/10/11/литвих-т-в-тенденції-культурних-проце/>

- 58.Мазуренок М. В. Впровадження «українізації» в систему вищої освіти УСРР в 1920-х рр. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 14. С. 289-293.
- 59.Мазуренок М. В. Організаційні засади діяльності Наркомосу УСРР у галузі вищої освіти в 1920-х рр. *Педагогіка формування особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2015. Вип. 42. С. 30-37.
- 60.Міщенко М. М. Сучасна культура України (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) : навчально-методичний посібник з курсу «Історія української культури». Харків : НТУ «ХП», 2014. 156 с.
- 61.Музиченко Я. Вивезення до Німеччини етнокультурної спадщини українців під час Другої світової війни. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 11. С. 82-87.
- 62.Мураховська А. Діяльність СРСР щодо обліку людських втрат та матеріальних збитків заподіяних у роки Другої світової війни. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science.III(8). Issue. 52*. С. 17-20
- 63.Мисан В. Лікнеп, або роль принципів у конструюванні змісту історії. Чому виникла потреба повернутися до «нудної» теорії?
URL: http://education-ua.org/ua/component/content/article/12-articles/1236-liknep-abo-rol-printsipiv-u-konstruyuvanni-zmistu-shkilnoji-istoriji-chomu-vinikla-potreba-povernutisya-do-nudnoji-teoriji?fbclid=IwAR0ffhGGIvnsYi8oM_wX8tmMR1w3aYfobYDvBqUqcHGI37z0TNQweWCGtaQ
- 64.Ніколіна І. І. Загальноосвітня школа України 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Вінниця, 2013. 208 с.
- 65.Новодворська Н. О. Вплив радянської політики русифікації на соціокультурний та мовний простір УРСР у 1964-1985 рр. *Молодий вчений*. 2018. №11. С. 30-35.

- 66.Обертас О. Український самвидав : літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / Передм. М. Коцюбинської; післям. О. Зінкевича. К. : Смолоскип, 2010. 300 с.
- 67.Овчарук О. В. Феномен «шістдесятництва» в українській культурі : шлях від тоталітаризму до незалежності. *Культура і сучасність*. 2015. №1. С. 21-28.
- 68.Орлов В. Рада у справах РПЦ в 1940-х роках : контекст взаємин держави та церкви. URL: <https://www.religion.in.ua/main/history/12235-rada-u-spravax-rpc-v-1940-x-rokax-kontekst-vzayemin-derzhavi-i-cerkvi.html>
- 69.Павличко Д. Василь Стус. URL: <http://slovoprosvity.org/2018/06/07/vasyl-stus-2/>
- 70.Парахіна М. Б. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми). *Український історичний журнал*. 2014. №4. С. 128-146.
- 71.Передерій І. Г. Історія української культури : навч. посіб. для студентів усіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання. Полтава : ПолтНТУ, 2015. 274 с.
- 72.Петриків В. П. Розвиток змісту вищої історичної освіти (1945-1991 рр.) : дис. канд. пед. наук : 13.00.01. Дрогобич, 2016. 256 с.
- 73.Плахотнюк С. Крах політики українізації в 20-30-х роках ХХ ст. в Україні. [*Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*](#). 2002. Вип. 4. С. 101-108.
- 74.Позняк-Хоменко Н. Українізація 1920-х років : «винахід» більшовиків чи джин з пляшки? URL: <https://tyzhden.ua/History/217711>
- 75.Пристаило В. Справа Єврейського антифашистського комітету. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Pshennikov_Oleksandr/Sprava_Yevreisko_ho_antyfashystskoho_komitetu.pdf?

76. Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні : Матеріали II круглого столу Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (Київ, 18 жовтня 2008 року) / Зведення та упорядкування пропозицій Наталя Яковенко. Розшифровка стенограми і систематизація відгуків Людмила Ведмідь. К., 2009. 28 с.
77. Рафальський І. Роль неформальних громадських об'єднань у національно-державному самовизначенні України періоду перебудови в СРСР. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 4. С. 73-86.
78. Романець О. В. Негативний вплив лисенківщини на генетичну науку в Україні. *Нариси з історії природознавства і техніки*. 2011. Вип. 46. С. 53-64.
79. Салата О. Діяльність музею-архіву переходової доби як науково-дослідницького осередку окупованого Києва в роки Другої світової війни. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILEA=&2_S21STR=znpkhnpu_ist_2013_4_9_60
80. Сірук Н. Постанови ЦК КП(б)У – документи вивчення ідеологічних кампаній в Україні (друга половина 1940-х – початок 1950-х років ХХ ст.). *Наукові записки Тернопільського національного університету імені В. Гнатюка. Серія : Історія*. 2016. Вип. 2(3). С. 158-162.
81. Секо Я. Основні етапи діяльності Української Гельсінської Групи. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Seko_Yaroslav/Osnovni_etapy_diialnosti_Ukrainskoi_Helsinskoi_hrupy.pdf?

- 82.Скрипник О. Більшовицька Росія проти Української держави. Ефект дежавю (1917-2014). URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/bilshovycka-rosiya-proty-ukrayinskoyi-derzhavy>
- 83.Соловей О. Є. Василь Стус. Відлуння і наближення: науково-популярний нарис. Вінниця : Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2017. 152 с.
- 84.Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2019. 240 с.
- 85.Струкевич О., Дровозюк С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Грамота, 2019. 240 с.
- 86.Татарченко О. Становище Руської православної церкви на Херсонщині у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років. *Краєзнавство*. 2016. №1/2. С. 142-155.
- 87.Тимчук Л. І. Освіта дорослих у навчальних закладах системи ліквідації неписьменності в Україні (20-30-і роки ХХ століття). *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2015. Вип. 48. С. 73-76.
- 88.Ткаченко В. Розвиток науки в УСРР в 20-30-ті роки ХХ століття. *Гілея: Історичні науки*. Вип. 35. С. 109-116.
- 89.Ткаченко В. І. Тенденції розвитку шкільної мовної освіти в Україні (1959-2013 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Херсон; Тернопіль, 2019. 279 с.
- 90.Хлібовська Г. М. та ін. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2019. 256 с.

91. Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна : розбудова і функціонування (1941-1943 рр.). URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/cherniakov_okupatsiina.pdf
92. Чупрій Л. Історична освіта в Україні як складова державної політики пам'яті. *Політичний менеджмент*. 2011. №4. С. 18-26.
93. Шаповал Ю. Торкнутися історії. К. : Парламентське видавництво, 2017. 504 с.
94. Шевельов Ю. Принципи і етапи большевицької політики щодо слов'янських мов в ССРСР (крім російської). URL: http://history.org.ua/LiberUA/Sherekh_PrEtBilPol/Sherekh_PrEtBilPol.pdf
95. Шевельов Ю. Українізація : радянська політика 1925-1932 років. URL : https://web.archive.org/web/20091218001422/http://www.maidan.org.ua/history/kharkiv/yuri_sheveliov/ukrainization.htm
96. Шевцова С. Українізація по-московськи : пряник, що став батогом, або як більшовики українців українізували. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2575613-ukrainizacia-pomoskovski-pranik-so-stav-batogom-abo-ak-bilsoviki-ukrainciv-ukrainizuvali.html>
97. Юрій М., Алексієвець Л. Хрущовська «відлига» як відновлення самоідентифікації українського народу. *Україна-Європа-Світ*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2019. Вип. 21. С. 51-60.
98. Яворська С. Розвиток української мови в добу русифікації та українізації. URL : http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6969/1/S_YAVORSKA_CHERNIVCI_GL.pdf
99. Яремчук В. Д. Державно-правові проблеми національної політики у галузі освіти в Україні в 20-30-і рр. ХХ ст. *Науковий вісник*

*Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія
юридична. 2009. №1. С. 1-12.*

ДОДАТКИ

Додаток А

Кодекс академічної доброчесності здобувача освіти ХДУ